శ్రీరామ

—ఇయం—

సకలనిగమాగమ జ్యోతిస్తంత్రప్రవీణైః

శ్రీమద్భిః కళత్తూరి-రాఘవాచార్య సుధీవరైర్విరచితా

భా ర ద్వా జ్ఞా ను వీ యా ఖ్య

శి క్షా వ్యా ఖ్యా

శ్రీకాళహస్తిస్థితమురారి వెంకటసుబ్రహ్మణ్యేన

ప్రచురితా

చెన్నపుర్యాం:

వె. నా. జూబ్లీముద్రాక్షరశాలాయాం

ముద్రితా విజయతేతరాం.

మొదటికూర్పు, ౧౦౦౦ - కాపీలు.

1893.

శుద్ధపత్రిక.

పుట.	పంక్తి.	అపరిశుద్ధం.	పరిశుద్ధం.
౧	౬	విధిః	విధిం
౭	౨౬	ర్థసం	ర్ధసం
౯	౭	ఇత్యే	ఇత్యేషాం
,,	౯	షాంచతు	చతు
	౧౩	ఏ—ఏ	ఎ—ఎ
	౧౮	హెూత్మ	హొత్వా
౧౨	౬	ఇకార్గో	ఇకారో
	౮	గృహితా	గృహీతా
	౧౮	తాన	తాని
౨౬	౪	వాచచ	వాచ
౩౪	౧౬	ఆ |	ఆఁ |
	౧౮	అన్యేసునా	అన్యేనా
౩౭	౧	వసునుం	వసుంసూ
		నూం	నుం
౩౮	౫	వన్దిరే	వన్ద్రిరే
౩౯	౧	య్ఋకా	ఋకా
		రస	రస్య
౪౧	౨౨	అంతరా	అంతర్బా
౪౨	౧౦	తధాష్టా	తథా
౪౯	౭	వర్ణాభి	పర్ణాభి
,,	౧౧	మపద్యతె	మాపద్యతె
౫౦	౨౨	మస్తాతి	మస్తతి
౫౧	౬	స్నోస్షాణ	స్నోష్మాణ
,,	౧౪	ఖయాయా	ఖయాం
౫౨	౭	త్తేర్యప	త్తైర్యన

పుట.	పంక్తి.	అపరిశుద్ధం.	పరిశుద్ధం.
౫౩	౬	మయత్వాత్	మయత్వాత్
,,	౮	తారణం	కారణం
౫౫	౧౫	స్వరతం	స్వరితం
౫౬	౧౫	స్వరిపః	స్వరితః
౫౭	౧౪	ద్విదీయా	ద్వితీయా
	౧౫	త్రై)శ్చ	త్రైశ్చ
౫౮	౧౧	మిపని	మిప
౬౦	౧	స్వార	సార్వ
	౧౪	కైక యటః.	కైయటః.

శ్రీగురుభ్యోనమః.

శిక్షాభాష్యే *ప్రథమఃఖండః.

హరిః ఓం.

శ్లో॥ అక్షరంబ్రహ్మవాగ్బీజ మహర్షివముపాస్మహే ।
వ్యాహృతీశ్చైవగాయత్రీం సావిత్రీంచసరస్వతీం ॥
ఛందఃపాదంకల్పహస్తం వేదంవ్యాకరణాననం ।
శిక్షానసంజ్యోతిషాక్షం నిరుక్తశ్రవణంనుమః ॥
అంగానాంప్రథమాంశిక్షాంవ్యాఖ్యాస్యామోయథామతి।
హస్తామలకవద్యత్ర వాచ ఉచ్చారణేవిధిః ॥

కేయంశిక్షానామ । యామిదానీంవ్యాచిఖ్యాసథ । శిక్ష్యతే ఉపాదీయతే వాగుచ్చారణమనయేతిశిక్షా ॥ వేదాంగవిశేషః । గురోశ్చహలఇత్యకారః కరణసాధనః । కథమిదంవిజ్ఞాయతే । ఆచార్యవచనాత్ । వక్ష్యతిహ్యాచార్యః । వాచఉచ్చారణే విధిమితి । శిక్షాఘ్రాణంతు వేదస్యేతిచ ॥

కస్యాః పునర్వాచ ఉచ్చారణం లౌకిక్యా వైదిక్యాశ్చ । లౌకికీ తావత్ । గౌరశ్వః పురుషోహస్తీ శకునర్మృగఇతి । వైదికీ ఖల్వపి ।

అగ్నిమీళేపురోహితం । ఇషేత్వోర్జేత్వా । అగ్నఆయాహి వీతయే । శన్నోదేవీరభిష్టయే ఇతి ॥

అథకిమస్త్యస్యావాచఉచ్చారణేప్రమాణం । ఆహోస్విదాచార్యాణాం కేవలంసమయః ॥

అస్తీత్యాహ ॥ కిం ॥ బ్రాహ్మణేన నిష్కారణో ధర్మష్షడంగో వేదోఽధ్యేయో జ్ఞేయశ్చేతి॥ బ్రాహ్మణం॥ మంత్రబ్రాహ్మణాత్మకో వేదః ॥

మంత్రబ్రాహ్మణయోర్వేద ఇతిస్మృతేః ॥ సచతుర్విధష్షడంగశ్చ । ఆథర్వణికాః ఖిల్వేవ మధీయతే । తత్రాపరాఋగ్వేదో యజుర్వేద స్సామవేదోఽథర్వవేద శ్శిక్షాకల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛందో జ్యోతిషమితి ॥ ధర్మోఽగ్నిహోత్రాదిలక్షణః । బ్రాహ్మణేన ద్విజేన నిష్కారణః దృష్టఫలాకాంక్షాశూన్యః ఇతి క్రియావిశేషణమేతత్ ॥ అధ్యేయః అధ్యేతవ్యః । జ్ఞేయః । జ్ఞాతవ్యశ్చ ॥

తస్య నియమానాహ కాత్యాయనః । శుచినాశుచౌదేశే శూద్రపతితయో రసమక్షగ్ స్వాధ్యాయో ధ్యేతవ్య ఇతి । ఆపస్తంబశ్చ । శ్మశానే సర్వతః శమ్యాప్రాసాత్ । శ్మశానవచ్ఛూద్ర పతితావితి ॥

సచోపాకృత్యైవాధ్యేతవ్యః । ఆహమనుః ॥ శ్రావణ్యాం ప్రౌష్ఠపద్యాం వాప్యుపాకృత్య యథావిధి । యుక్తశ్ఛందాంస్యధీయీత మాసాన్విప్రోర్ధ పంచమానితి ॥

అంగానాంచ స్వరవిశేషమాహ వృద్ధకాత్యాయనః । తానఏవాంగోపాంగానామితి । తాన ఏకశ్రుతిః ॥ ఆచార్యస్త్వాహ । విభాషా భాషాయామితి । భాషానామాంగోపాంగ స్మృతీతిహాస పురాణాదిః । తత్రవిభాషా ఏకశ్రుతిః తదభావేచ త్రైస్వర్యమిత్యర్థః ॥

తత్రప్రథమం స్వవేదోఽధ్యేతవ్యః । స్వాధ్యాయోధ్యేతవ్య ఇతిశ్రుతేః । తతశ్చాన్యే యథాబలమధ్యేతవ్యాః ॥ వేదానధీత్యవేదౌవా వేదంవాపియథాక్రమం । అవిప్లుత బ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమమావసేదితి । యాజ్ఞవల్క్యస్మరణాత్ ॥

అపితుసర్వాణ్యేవాంగాన్యధ్యేతవ్యాని । అన్యథార్థానవగమాత్ । నహ్యన్యతమస్మిన్నప్యనధీతే స్వాధ్యాయార్థశ్శక్యతే వగంతుం ॥

తేషాంమధ్యే శిక్షాప్రథమాధ్యేతవ్యా । శిక్షాకల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛందోజ్యోతిష మిత్యానుపూర్వీ దర్శనాత్ । ననుచేయం శ్రుతిరపరవిద్యాం బోధయితుం ప్రవృత్తానత్వానుపూర్వీ మితిచేన్న ॥ అవిరుద్ధత్వాత్ ॥ అవిరుద్ధాహీయమానుపూర్వీప్రమాణాంతరైః శ్రుతితః ప్రతిపద్యమానాచతతో నహాతవ్యా భవతి ॥

ప్రాథమ్యే మహాభాష్యవిరోధ ఇతి చేన్న ప్రథమప్రధానయోర్భేదాత్ । యద్యేవం శిక్షాప్రథమాభ్యుపగమ్యేత తర్హి మహాభాష్య విరోధః ప్రసజ్యేత । తత్రహ్యుక్తం ప్రధానంచ షట్స్వంగేషు వ్యాకరణమితి । నైష దోషః । ప్రథమ ప్రధానయోర్భేదాత్ । భ్రామ్యతిఖలు భవాన్ వర్ణసామాన్యాచ్ఛుక్తిం దృష్ట్వా రజతమితి భవతు నామప్రధానమేవ వ్యాకరణం స్వరసంస్కారాద్యర్థత్వాత్ నైతావతా ప్రథమం భవితు మర్హతి అప్రథమంచ ప్రధానం దృశ్యతే । యథాఽఽగ్నేయ పురోడాశాదిః బీజావాపాదిశ్చలోక వేదయోః । ప్రథమంచాప్రధానం దృశ్యతే । యథాప్రయాజాదిః కర్షణాదిశ్చ । ఆహచైవం మహాభాష్యకారః । తస్యాదిత ఉదాత్త మితిసూత్రే । కిమర్థమత్ర వ్యాకరణే స్థానకరణనాదాను ప్రదానాన్య నుపదిష్టానితిపృష్టః । వ్యాకరణం నామేయముత్తరావిద్యా సోఽసౌ ఛందశ్శాస్త్రేష్వభివినీత ఉపలభ్యాధిగంతుముత్సహత ఇతి ఛందాంసిచశాస్త్రాణిచచ్ఛందశ్శాస్త్రాణి । ఛందాంసివేదాః శాస్త్రాణి శిక్షాదీని ॥

అపరఆహ ॥ కిమత్రవ్యాకరణం ప్రథమం ॥ ఆహోస్విచ్ఛిక్షాశాస్త్రమితి । కశ్చాత్రవిశేషః । వ్యాకరణం చేత్సవర్ణ సంజ్ఞానుపపత్తిః । యది వ్యాకరణం ప్రథమం । తర్హి సవర్ణ సంజ్ఞానోపపద్యతే । కుతః । స్థానకరణాను ప్రదానానాంతత్రానుపదేశాత్ । నహిశిక్షామంతరేణ స్థానకరణాను ప్రదానానిశక్యంతే విజ్ఞాతుం । శిక్షాచేత్ప్రత్యాహారార్థాప్రతీతిః । అథశిక్షాశాస్త్రం చేత్ప్రథమమిత్యుచ్యేత । తర్హి అజాదిప్రత్యాహారార్థాన ప్రతీయేరన్ । అచోఽస్పృష్టాయణస్త్వీషదిత్యాది। అన్యోన్యాశ్రయశ్చానయోర్భవతి । కయోః । శిక్షా వ్యాకరణయోః । అన్యోన్యాశ్రయాణిచ కార్యాణి నప్రకల్పంతే । యథా । నౌర్నావిబద్ధానేతరత్రాణాయ భవతి ॥

నైషదోషః । శిక్షాయా ఏవ ప్రాథమ్యాత్ । శిక్షాశాస్త్రమేవ ప్రథమం । నతువ్యాకరణం । తతశ్చసర్వేదోషాస్సమూల ఘాతంహతాః॥

నను సవర్ణ సంజ్ఞానుపపత్తిమాత్రం పరిహృతం । నతుప్రత్యాహారార్థాప్రతీతిః । నచాన్యోన్యాశ్రయః । నైషదోషః । ప్రభుత్వాచ్ఛాస్త్రవత్వాచ్చ॥

కస్యాయమన్యోన్యాశ్రయః । కిమాచార్యస్య । అహోస్విదన్యేష
వదాచార్యస్య । ప్రభుత్వాత్ । సహ్యంతరేణాపి ప్రత్యాహార
ప్రత్యేతుం ప్రయోక్తుంచ ప్రభవతి । యోహిప్రత్యాహారసూత్రంప్ర
నాప్యన్యేషాం । శాస్త్రవత్త్వాత్ । అస్తిహ్యస్మాకం ప్రత్యాహార
క్షరసమామ్నాయశ్చ ॥

ఆపేక్షికాణాంచాన్యతో గ్రహణాత్ । యత్రేతరాణి
శాస్త్రాంతరమపేక్షంతే । తత్రతావత్తతో గృహ్యతే । యావ
యథా । వ్యాకరణమర్థాంశేనిరుక్తమపేక్షతే ॥ అర్థమప్రతి
సంస్కారానవధారణాత్ ॥ నహ్యర్థమప్రతియతఃశక్యతే స్వరస
వవధారయితుం । అత్రాయమేవస్వరోఽత్రాయమేవసంస్కార ఇతి

ఆహచైవం యాస్కః ॥ అథాపీదమంతరేణ మంత్రేష్వ
యోనవిద్యతే । అర్థమప్రతియతో నాత్యంతం స్వరసంస్కారోద్దే
విద్యాస్థానం వ్యాకరణస్యకార్త్స్న్యమితి । కార్త్స్న్యం సాక
తీతి శేషః ॥

శిక్షాంచస్థానకరణానుప్రదానేషు । అన్యథా సవర్ణసంజ్ఞా
త్ । ఏవంశిక్షాపిప్రత్యాహారాంశేవ్యాకరణమపేక్షతే ॥ఇతి॥

అథకోఽసావస్య శాస్త్రస్యవిషయః । కింప్రయోజనం । క
రీ । యదర్థంశాస్త్రంప్రణీతమితి । వాగుచ్చారణం విషయః । వా
ణం చేత్సిద్ధం । ప్రవచనాత్ । ప్రవక్తాహ్యాచార్యస్సాధీయఏవబ్రు
కదాచిదసాధు । యదిశిష్యాణాంప్రమాదతోఽశక్తితో వాఽసా
త । తదాచపేటాం కరోతి । యావత్సాధీయోఽధీతే । తస్మాదనర్థ
శాస్త్రంశిక్షానామ ॥ నైవదోషః ॥ స్థానకరణాద్య విజ్ఞానాత్ ॥ ం
వచనతస్సిద్ధం వాగుచ్చారణం । తథాపినజ్ఞాయతే । అస్మిన్ స్థానే
ణేనాయంవర్ణ ఉచ్చార్యత ఇతి । యావన్న విజ్ఞాయతే తావదప
స్వరతో వర్ణతశ్చ । తతశ్చయజమానస్య చాశాస్య మానస్య చా
ప్రత్యవాయః । ఏవంహివక్ష్యత్యాచార్యః । సవాగ్వజ్రో యజమా
స్తియథేంద్ర శత్రుస్స్వరతోఽపరధాదితియజమానస్య । అనక్షర
ష్యమిత్యాశాస్య మానస్య । హస్తహీనంతు యోఽధీత ఇత్యధ్యేతుః

ప్రయోజనాధికారిణౌ చ వ్యాఖ్యాతౌ । తత్ర ప్రత్యవాయనివృత్తిః బ్రహ్మప్రాప్తిశ్చ ప్రయోజనం ॥ అధిజిగాంసుః యియక్షమాణశ్చాధికారీతి । తయోరేవ ప్రత్యవాయాభిధానాత్ ॥

అపర ఆహ । ఉక్తోదాహరణః కశ్చిద్బహు గ్రంథధనో నరః । ఆత్మిష్ఠశ్శిక్షకాణాంతు తుషాగ్నిరివశామ్యతి ॥ ౧౧ ॥ న భ్రాజతే సభాయాం స శిక్షకస్య సమీపతః । బ్రాహ్మణేషు సమేతేషు విద్వత్సుసుబహుష్వపి । బ్రహ్మోద్యే సంప్రవృత్తే యః శిక్షకస్స విరాజతే ॥ ఇతి ॥ బ్రహ్మోద్యే బ్రహ్మవాదే ॥ అథ కిమియం శిక్షా పాణినీయా । ఆహోస్విద పాణినీయా । కింకారణం సందేహః ॥ పాణినీయా ప్రసిద్ధేస్స్యాదధ్యేతౄణాం సమంతతః । అధ్యేతారః ఖల్వేవం సర్వత్ర వ్యవహరన్తి । పాణినీయాం శిక్షామధీమహ ఇతి ॥ అతోఽధ్యేతృ ప్రసిద్ధేరేషా శిక్షా పాణినీయా స్యాత్ ॥ అథవాఽపాణినీయా స్యాత్ పారోక్ష్యాన్నమసోపి చ । అథవా అపాణినీయా స్యాత్ ॥ కింకారణం ॥ పారోక్ష్యాత్ । పరోక్షనిర్దేశః ఖల్వపి దృశ్యతే । పాణినీయం మతం యథా । గోర్ధామైతత్ప్రచక్షత ఇతి । పరోక్షనిర్దేశశ్చ వక్తురన్యత్వమవగమయతి । యథా దేవదత్తోఽధీతే పచత ఇతి ॥ న హి దేవదత్త ఏవైవం బ్రూతే ఉన్మత్తోపి । బ్రూతే తు అహమధ్యేష్యే పక్ష్యే ఇతి ॥

నైష దోషః ॥ పరోక్షనిర్దేశానామపి దర్శనాత్ ॥ యథా । రామ ఏవాహ । రామో ద్విర్నాభిభాషత ఇతి ॥ వాల్మీకిరేవాహ ॥ నారదం పరిపప్రచ్ఛ వాల్మీకిరితి ॥

ఏవం తర్హి నమసః । నమో వచనాదేషాఽపాణినీయా భవతి । నమస్కారః ఖల్వపి దృశ్యతే ॥ తస్మై పాణినయే నమ ఇతి ॥ నమస్కారశ్చ వక్తురన్యత్వమవగమయతి ॥ యథా ॥

మహతే గురవే నమ ఇతి ॥ న హి గురురేవైవం బ్రూతే ఉన్మత్తోపి । బ్రూతే తు మహతే గురవే నమ ఇతి ॥

నైష దోషః ॥ అన్యకృతత్వాత్ । అన్యేన హ్యాచార్యాదిమే శ్లోకాః కృతాః । యత్ర నమస్కారో దృష్టః । యత్ర చ పారోక్ష్యం దృష్టం ॥

అథ తత్రభవాన్ కశ్చిత్పాణినీయః శిక్షాం ప్రవివక్షమాణ ఆహ శిష్యాన్ ప్రత్యధీతవతః ॥

శ్లో॥ అథశిక్షాం ప్రవక్ష్యామి పాణినీయంమతంయథా ।
శాస్త్రానుపూర్వంతద్విద్యాద్యథోక్తంలోకవేదయోరితి॥

ఏతావంతం కాలం సమాహితచిత్తాన్ శుశ్రూషమాణాంశ్చ బ్రహ్మచారిణోయుష్మాన్ పుత్రానివ సరహస్యం వేదమధ్యాపిపం । అథేదానీం శిక్షాం ప్రవక్ష్యామి అధ్యాపయిష్యామి ॥ తథాహ కైయటః ॥ తేనప్రోక్తమితిసూత్రే । ప్రపూర్వోవచిః । ప్రకాశనేధ్యాపన రూపేవావర్తతే కరణేవేతి ।

కాంశిక్షాంప్రవక్ష్యసీత్యాహ ॥ పాణినీయంమతంయథేతి । పణినామకశ్చనఋషిః ॥ తస్యాపత్యం గోత్రంపాణినః । తస్యాపత్యం యువాపాణినిః॥ తస్యేదంపాణినీయంవ్యాకరణం॥ వృద్ధాచ్ఛః ॥ తద్యథాయేన ప్రకారేణయయా శిక్షయేత్యేతత్ ॥ మతంజ్ఞాతం భవతి ॥ కథంతన్మతంభవతి ।
ఇదమస్తితుల్యాస్య ప్రయత్నంసవర్ణమితి ॥ తన్నవిజ్ఞాతం భవతి । కస్య కింస్థానంకః ప్రయత్నఇతి । స్థానప్రయత్నయోస్తత్రానుపదేశాత్ । ఇదంచాస్తి॥ స్థానేంతరతమ ఇతి తన్నవిజ్ఞాతంభవతి । కస్యవర్ణస్య కోంతరతమ ఇతి । స్థానకరణ ప్రయత్నాను ప్రదానానాం తత్రానుపదేశాత్ । ఇదంచాస్తితపరస్తత్కాలస్యేతి । తన్నవిజ్ఞాతం భవతి । కస్తత్కాల ఇతి కాలస్య తత్రానుపదేశాత్ । ననుచాయమస్తి కాలోపదేశః । ఊకాలోజ్ఝ్రస్వదీర్ఘప్లుత ఇతి । నాత్రకాల ఉపదిశ్యతే ॥ కింతర్హి ॥ హ్రస్వాదిసంజ్ఞావిధానాయానూద్యతే । అత్రైవఖలూపదిశ్యతే । స్థానకరణాను ప్రదానకాలాది । తస్మాదనయా వ్యాకరణం విజ్ఞాతం భవతి ॥

కిమేతచ్ఛాస్త్రస్య బీజమిత్యాహ । శాస్త్రానుపూర్వం తద్విద్యాద్యథోక్తం లోకవేదయోరితి । లోకవేదయోస్సంబంధి వాగుచ్చారణంయథోక్తంతదేవశాస్త్రస్యానుకూలం పూర్వరూపం బీజంజానీయాత్। వేదయత్యపూర్వమగ్నిహోత్రాదికమితివేదః । తదర్థం లోకయత్యుపబృంహయతీతిలోకః ॥ స్మృత్యాదిః ॥

లోకగ్రహణానర్థక్యం వేదాంగత్వాత్ । లోకగ్రహణ మిదమనర్థకం । కింకారణం వేదాంగత్వాత్ । వేదస్య హీదమంగం శిక్షానామభవతి। నతులోకస్య । వక్ష్యత్యాచార్యః । శిక్షాఘ్రాణంతు వేదస్యేతి ॥ నైషదో

షః ॥ ఉభయార్థత్వాత్ । ఉభయార్థానిహ్యంగాని । వేదార్థాని లోకార్థానిచ । కథమిదం విజ్ఞాయతే । కల్పాదిషు విశిష్యవచనాత్ । కల్పేతావదుక్తం । యంకామయేతస్వస్తి పునరాగచ్ఛేదితితమేతాభిరన్వీక్షేతస్వస్త్యేవపునరాగచ్ఛతీత్యయజ్ఞసంయుక్తఃకల్పః । ఏవమనాహితాగ్నేరౌపాసనే ప్రవాసధర్మాహోమశ్చేతి ॥

వ్యాకరణేచ ॥ విభాషాభాషాయాం । బహులంఛందసీతిచ ॥ మహాభాష్యేచ । అథశబ్దానుశాసనం । కేషాంశబ్దానాం । లౌకికానాం వైదికానాం చేతి ॥ నిరుక్తేచ । అదఇతి సత్వానాముపదేశః । గౌరశ్వః పురుషోహస్తీతి ॥ ఛందసిచ ॥ అథలౌకికం । అత్రైష్టుభాచ్ఛయదార్ఢమితి ॥ ఏవమిహాప్యుక్తం ॥ యథోక్తం లోకవేదయోరితి ॥

కేచిత్తు శాస్త్రానుపూర్వ్యంతద్విద్యాదితి నయకారమధీయతే । తత్ర యకారోపజనఆర్షః ॥ అపరఆహ ॥ శాస్త్రాణాం శిక్షాదీనామానుపూర్వ్యం క్రమంతద్విద్యాత్ । కిం ॥ యథోక్తంలోకేవేదేచ । యథాచరణవ్యూహే ముండకేచ । శిక్షాకల్పోవ్యాకరణం నిరుక్తం ఛందోజ్యోతిషమితి ॥

శ్లో॥ ప్రసిద్ధమపిశబ్దార్థమవిజ్ఞాతమబుద్ధిభిః ।
పునర్వ్యక్తీకరిష్యామి వాచఉచ్చారణేవిధిం ॥ ౨ ॥

శబ్దేభ్యఇదం శబ్దార్థం । కింతత్ ॥ వాగుచ్చారణం । ఉచ్చారణేనహి శబ్దా ఉపక్రియంతేప్రకాశ్యన్తే । వాచ ఉచ్చారణే విధిమితిచాకృష్యతే । తద్యద్యపి ప్రసిద్ధం ప్రవచన తస్సిద్ధం ॥ తథాప్యబుద్ధిభిః శిక్షాశాస్త్రానభిజ్ఞై రవిజ్ఞాతం । అస్మిన్స్థానే అనేనకరణేనాయం వర్ణ ఉచ్చార్యత ఇతి । యావచ్చన విజ్ఞాయతే తావదపరాధోస్త్యేవ । తతశ్చ యజమానాదీనాం ప్రత్యవాయ ఇత్యయమర్థో దర్శితః ॥

కిమతఇత్యాహ ॥ పునర్వ్యక్తీకరిష్యామి । పునశ్శబ్దోహేతువచనః । యస్మాన్నవిజ్ఞాతం యతశ్చ ప్రత్యవాయః । తస్మాద్వాచ శ్చతుష్టయ్యాః ఆధారకుండల్యాస్సకాశాద్వాయురూపేణోద్గమనముచ్చరణం తదను మూలం కర్తృబుద్ధ్యాఽర్థం సంయోజనాదిలక్షణం ఉచ్చారణం । తత్రయో

విధిః । విధీయతే నేనేతివిధిః । శిక్షాశాస్త్రం । తంవ్యక్తీకరిష్యామి । చ్వి ప్రత్యయో౽యమభూత తద్భావవచనః । ఆచార్యేణోప దిష్టోవిధిఃప్రవచన పరతంత్రస్య మమబుద్ధా వేతావంతంకాలం నిగూఢత్వా దవ్యక్తః । తమి దానీం వ్యక్తీకరిష్యామి । అధ్యాపయిష్యా మీత్యేతత్ ॥

ఏతచ్ఛ్లోకద్వయం పాణినీయేనకేనచిదుక్తం వ్యాఖ్యాతం । అథా చార్యోక్తా శిక్షావ్యాఖ్యాయతే ॥

శ్లో॥ త్రిషష్టిశ్చతుష్షష్టిర్వా వర్ణాశ్శంభుమతేమతాః ।
ప్రాకృతేసంస్కృతేచాపిస్వయంప్రోక్తాస్స్వయంభువా॥ ౩॥

త్రయశ్చషష్టిశ్చ త్రిషష్టిర్వర్ణాః ప్లుత ఌకారవర్జ మకారాదయః । అథవా చత్వారశ్చ షష్టిశ్చ చతుష్షష్టిః వర్ణాః ప్లుత ఌకారగ్రాహ మకా రాదయః ॥ శంభునామతే అభిమతేమతాః జ్ఞాతాఃజ్ఞాయంత ఇత్యర్థః ॥ మతిబుద్ధీతి వర్తమానే కర్మణినిష్ఠా । క్వ ॥ సంస్కృతేప్రాకృతేచాపి । ప్రాకృతే సర్వప్రకృతి భూతేవేదే । సంస్కృతే లోకేచ । కిమర్థం శంభుగ్రహణం । ప్రశంసార్థం । కథం । కియదేతన్మాహా భాగ్యం ప్రాకృత సంస్కృత యోర్భవతి । యదేనయో శ్శంభునాపి మననమితి ॥

కథమిమేవర్ణామతాః । స్వయంప్రోక్తాః స్వయంభువా । స్వయమేవ మాతాపితృనిరపేక్షం భవతీతి స్వయంభూః । బ్రహ్మా । స్వయంభూ శ్చతు రానన ఇత్యమరః । తేన ప్రోక్తాః ప్రకాశితాః కృతా ఇతివా ॥ ఉభ యథాహ శౌనకః ॥ ఏకేవర్ణాఇచ్ఛశ్వతి కాన్సకార్యానితి ॥ ఆహురితి శేషః ॥

భాషా౽గ్రహణ మననుశిష్యత్వా దేతావత్త్వా భావాచ్చ । అత్ర ప్రాకృత గ్రహణేన ప్రాకృతభాషా గ్రహీతుంనయుజ్యతే ॥ కింకారణం । అననుశిష్యత్వాత్ ॥ నహి వేదాంగాన్యాశాసతే అపభ్రంశా నహ్యనుశిష్ట ఇతి । ఏతావత్త్వాభావాచ్చ । ఏతావంతశ్చవర్ణానసంభవంతి ప్రాకృత భాషాయాం । యావంత ఉక్తాః త్రిషష్టిశ్చతుష్షష్టిర్వేతి । చత్వారింశ దే వహితత్రవర్ణాః ప్రాకృతశిక్షాయాముక్తాః । సిద్ధిః సంస్కృత శబ్దానాం

వేత్వంచాశదక్షరైః । ఋౡవర్ణావినైకారౌకారాభ్యాంచ దశస్వరాః ।
షావసంయుక్త ఇజౌ వినైవాన్యేహలోమతా ఇతి ॥

శ్లో॥ స్వరావింశతిరేకశ్చ స్పర్శానాంపంచవింశతిః ।
యాదయశ్చ స్మృతాహ్యష్టౌ చత్వారశ్చయమాః స్మృతాః॥
అనుస్వారోవిసర్గశ్చ ᳵ కᳵపౌచాపిపరాశ్రితౌ ।
దుస్పృష్టశ్చేతివిజ్ఞేయః ౡకారఃప్లుతఏవచ ॥౫॥

అచః స్వరాః తేచైకవింశతిః । కథం । అ - ఇ - ఉ - ఋ - ఇత్యే తుర్ణాం ప్రత్యేకం హ్రస్వదీర్ఘప్లుతభేదాత్ ద్వాదశవర్ణాః । ఏ ఐ ఓ ఔ ఇతి ంచతుర్ణాం సంధ్యక్షరాణాం ప్రత్యేకం దీర్ఘప్లుతభేదాదష్టౌ వర్ణాః హ్రస్వ ఌకారఏకః । సంహత్యైకవింశతిః । ౡకారస్య దీర్ఘప్లుతౌ న స్తః । సం ్యక్షరాణాం హ్రస్వా న సన్తి । లోకవేదయోరదర్శనాత్ । ననుచ సాత్య ముగ్రిరాణాయనీయాః అర్ధమేకారమర్ధమోకారంచాధీయతే॥ సుజాతే ఏ శ్వ సూనృతే। అధ్వర్యో ఒద్రిభిస్సుతం। శుక్రం తే ఏన్యద్యజతం తే ఏన్యదితి ॥ నై దోషః ॥ పార్షదకృతిరేషా తత్రభవతాం । నైవలోకే నాన్యస్మిన్వేదే ర్ధ ఏకారోర్ధ ఒకారోవాస్తీతి పతంజలిః ॥ పార్షదకృతిః ప్రాతిశాఖ్య ధిరిత్యర్థః ॥ పార్షదకృతయశ్చ తత్తైవసాధవో భవన్తి యాంశాఖాం ప్ర పార్షదం ప్రవృత్తం । ఏతేనాన్యేపివర్ణా వ్యాఖ్యాతాః యేపునరత్రాగృ ంతాః ఋతిఋవాౡతి ౡవాహోతౄకారః హోతౢకార ఇతి । అర్ధ త్రీయమాత్రా విత్యేకే । ఈషత్స్పృష్టకరణా విత్యన్యే ఇతి కైయటః ॥ హ్యాతా సార్వత్రికాస్తః ॥

స్వరభక్తేస్స్వగ్రహణం స్వరసారూప్యాత్॥ కింకారణమత్ర స్వర క్తిర్నగృహ్యతే॥ ధూర్షదం వనర్షదం । బర్హిషిమాదయధ్వమితి॥ ్వరసారూప్యాత్ ॥ స్వరైస్సరూపాహి స్వరభక్తిః ॥ కైః ॥ ఋకారా భిః । ఆహచ శౌనకః । రేఫాత్స్వరోపహితాద్వ్యంజనోదయాదృకార ాపా స్వభక్తిరుత్తరా । పూర్వోత్తరస్వరసరూపతాంచేతిచ ॥

సంఖ్యా నుపపత్తిః స్వరభూయస్త్వాత్ ॥ అత్యల్పమిదముచ్యతే ॥ స్వరా వింశతి రేకశ్చేతి । భూయాంసోహి స్వరాః । ఉదాత్తాదిభేదాత్ । ఉదాత్తః । అనుదాత్తః । స్వరితః । ఇతి హ్రస్వస్త్రివిధః । ఏవం దీర్ఘస్త్రివిధః । ఏవం ప్లుతస్త్రివిధః । ఇత్యేవం నవభేదా భవంతి ॥ తే పునః ప్రత్యేకం ద్వివిధాః । అనునాసికాః అననునాసికాశ్చేతి । ఏవమష్టాదశభేదా ఏకైకస్య స్వరస్య భవంతి । సంధ్యక్షరాణాం ద్వాదశ । తేషాం హ్రస్వాభావాత్ ॥ ఌకారస్య షట్ తస్య దీర్ఘప్లుతయోరభావాత్ ॥ కించ ఉదాత్తతరానుదాత్తతరకంపైకశ్రుత్యాదిభేదాత్ పునః పరశ్శతా భవంతి ॥

నైషదోషః ॥ గుణానామ భేదకత్వాత్ । అభేదకాహి గుణాః । తద్యథా । గామానయేత్యుచ్యతే । నీలాంచానయతి । కృష్ణాంచ । నను చేదమపిదృశ్యతే । భేదకా గుణా ఇతి । తద్యథా ॥ నీలాం గామానయే త్యుచ్యతే । నీలామేవానయతినతురక్తాం। సత్యం ॥ స్వశబ్దేన నిర్దిష్టోగుణో భేదకో భవతి ॥ నానిర్దిష్టః ॥ నహి గామానయేత్యుక్తే నీలైవానీయతే రక్తైవ వా । తస్మాదేకవింశతిరేవ స్వరాః । ఉదాత్తా దయస్తు తేషాం గుణాః ॥

స్పర్శానాంపంచవింశతిః ॥ స్పర్శాఃపంచవింశతిరిత్యర్థః । కకారమారభ్యామకారాత్ స్పర్శాః । ద్వివిధాహి సంఖ్యా శబ్దాః । సంఖ్యా మాత్రవాచకాః సంఖ్యేయ వాచకాశ్చేతి తత్రసంఖ్యామాత్ర వాచక ప్రయోగే షష్ఠీ స్పర్శానాం పంచవింశతిరితి । అన్యత్రప్రథమా । స్వరావింశతి రేకశ్చేతి ॥ యాదయస్తు స్మృతాహ్యష్టౌ । యరలవా ఇతి చత్వారోంతస్థాః శషసహా ఇతి చత్వార ఊష్మాణః ఇత్యష్టౌయాదయః ॥ స్మృతాఃస్వయంభువేతి శేషః ॥

చత్వారశ్చయమాః స్మృతాః । స్పష్టం । అత్రాహ శౌనకః । స్పర్శాయమాననునాసికాస్స్వాన్ పరేషుస్పర్శేష్వనునాసికేష్వితి । అననునాసికా స్పర్శాః యమాన్ స్వసదృశానాపద్యంత ఇత్యర్థః । పలిక్న్యోరిద్యువతయోభవన్తి ॥ సక్షిన్నస్సాక్షీభగోయథా ॥ అగ్నిమీళేపురోహితం । ఘ్నంతోవృత్రాణ్యప్రతి । ఇత్యుదాహరణాని ॥

చతుర్వచనా నుపపత్తిస్థాని భేదాత్ కథమిద ముపపద్యతే ।
చత్వారోయమా ఇతి । వింశతిర్ద్వియమాః । కింకారణం । స్థాని భేదా
త్ । యావంతస్థానినః కకారాదయః తావద్భిర్యమైర్భవితవ్యం ॥

సిద్ధంతుసమానస్థానకరణత్వాత్ । సిద్ధమేతత్ । కథం ॥ సమానంహి
స్థానంసర్వేషాంయమానాం । కిం । నాసికానామ॥ కరణంచసమానం । కిం ।
స్పృష్టంనామ ॥ ఏవమపి నసిద్ధ్యతి । కింకారణం । సమానస్థానకరణత్వా
దేవ । యదిసమానం స్థానకరణం తదాఏక ఏవయమో భవతి । నానేకః ।
కుతశ్చత్వారః । అనేకస్త్వనుప్రదాన భేదాద్వర్గవత్ । అనేకోహియమో
భవతి । కుతః ॥ అనుప్రదానభేదాత్ । అనుప్రదానంహి తేషాం భిన్నం
భవతి । ఈషచ్ఛ్వాసః । శ్వాసః । ఈషన్నాదః । నాద ఇతి । తద్భేదా
చ్చయమభేదో భవతి సత్యపి సమానస్థాన కరణత్వే । తద్యథా । వర్గవ
త్ । యథావర్గః సమానస్థానకరణోప్యనుప్రదానభేదా ద్భిద్యతే ॥ క ఖ
గ ఘ ఇతి ॥

తస్మాత్సంతరా ముపపద్యతే చత్వారశ్చయమాః స్మృతా
ఇతి । ప్రథమయమో ద్వితీయయమ స్తృతీయయమ శ్చతుర్థయమ ఇతి
చ తేషాం వ్యపదేశః ॥

అనుస్వారోవిసర్గశ్చ । అం ఇత్యనుస్వారః । అః ఇతి విసర్జనీయః ।
శంరాజన్నోషధీభ్యః ॥ ᳵకᳶపౌ చాపి పరాశ్రితౌ । పరోయోవర్ణః
కకారః పకారోవాతమాశ్రితౌ తదుప జీవినౌ జిహ్వామూలీయో పధ్మా
నీయౌ । యద్గక్రకుభోనిధారయద్గ పృథివ్యామధిదర్శతః । అపిగ్ర
హణం చతుర్గ్రహణానుకర్షణార్థం । ఏతే అనుస్వారాదయ శ్చత్వార
ఇత్యర్థః । యమాదయోష్టౌ అయోగవాహ సంజ్ఞావేదితవ్యాః ॥

దుస్పృష్టశ్చేతి విజ్ఞేయః । దుస్పృష్టసంజ్ఞోళకార ఇతి త్రిభా
ష్యరత్నకారః । ఈషత్ స్పృష్టమస్యేతి దుస్పృష్ట ఇత్యేకే । కృచ్ఛ్రం
స్పృష్టమస్యేతి దుస్పృష్ట ఇత్యపరే । సహిజిహ్వాగ్ర స్యాధోభాగే నమూ
ర్ధన్యోచ్చార్యతే । అగ్నిమీళేపురోహితం । శౌనకశ్చాహ । ద్వయో
శ్చాస్య స్వరయో ర్మధ్యమేత్య సంపద్యతే సడకారో ళకారః । ఇతి ॥

చతురశ్రంచతుష్పదాం । మండలంతత్పతంగానాం సత్యమేతద్బ్రవీమి తే॥ ౩॥
తన్మధ్యేచ శిఖాతన్వీసదాతిష్ఠతి పావకీ । దేహమధ్యంచతుర్త్రైతిశ్రోతుమిచ్ఛసి
చేచ్ఛృణు ॥౪॥ గుదాత్తుద్వ్యంగుళాదూర్ధ్వ మధో మేఢ్రాచ్చద్వ్యంగుళాత్ ।
దేహమధ్యంతయోర్మధ్యంమనుష్యాణామితీరితం ॥ ౫ ॥ చతుష్పదాంతుహృ
న్మధ్యే తిరశ్చాంతుందమధ్యమె ॥ ౬ ॥ కందస్థానంమనుష్యాణాం దేహమ
ధ్యం నవాంగుళం । చతురంగుళముత్సేధ ఆయామశ్చతథావిధః ॥ ౭ ॥
అండాకృతివదాకారం పూరితంత త్త్వగాదిభిః ॥ ౮ ॥ తన్మధ్యే నాభిరిత్యు
క్తంనాభౌచక్రసముద్భవః । ద్వాదశారయుతంతచ్చతేనదేహం ప్రకీర్తితం॥
౯ ॥ చక్రేస్మిన్భ్రమతేజీవః పాపపుణ్య ప్రచోదితః । తంతుపంజర మధ్య
స్థాయథాభ్రమతిలూతికా ॥ ౧౦ ॥ జీవస్యమూలచక్రేస్మిన్నధః ప్రాణశ్చర
త్యసౌ । ప్రాణారూఢోభవేజ్జీవస్సర్వ భూతేషుసర్వదా ॥ ౧౧ ॥ తస్యో
ర్ధ్వంకుండలీస్థానం నాభేస్తిర్యగధోర్ధ్వతః । అష్టప్రకృతి రూపాసాఅష్టధా
కుండలీకృతా ॥ ౧౨ ॥ దరీతశికందపార్శ్వే తునిరుద్ధేవసదాస్థితా ॥ ముఖే
నైవసమావేష్ట్య బ్రహ్మరంధ్రముఖంతథా ॥ ౧౩ ॥ యోగకాలేంత్యపాయే
నప్రబోధం యాతిసాగ్నినా । స్ఫురత్యా హృదయాకాశం నాగరూపామ
హోజ్జ్వలా ॥ ౧౪ ॥ వాయుర్వాయుముఖేనైవతతోయాతిసుషుమ్ణయా ।
కందమధ్యస్థితానాడీ సుషుమ్ణేతిప్రకీర్తితా ॥ ౧౫ ॥ తిష్ఠంతి పరితస్సర్వా
శ్చక్రేస్మిన్నాడిసంజ్ఞికాః । నాడీనామపితాస్సర్వా ముఖ్యాగార్గిచతుర్దశ ॥
౧౬ ॥ ఇడాచ పింగళాచైవ సుషుమ్ణాచసరస్వతీ । వారణాచైవ పూషాచ
హస్తిజిహ్వాయశస్వినీ ॥ ౧౭ ॥ విశ్వోదరీకుహూశ్చైవ శంఖినీచ పయస్వి
నీ । అలంబుసాచగాంధారీముఖ్యాశ్చైతాశ్చతుర్దశ ॥ ౧౮ ॥ ఆసాంముఖ్య
తమాస్తిస్రస్తిస్రష్వేకోత్తమోత్తమా । ముక్తిర్గార్గీతిసా ప్రోక్తా సుషుమ్ణా
విశ్వధారిణీ ॥ ౧౯ ॥ కందస్యమధ్యమేగార్గి సుషుమ్ణాసంప్రకీర్తితా । పృష్ఠ
మధ్యస్థితేనాస్థ్నా సహమూర్ధ్నిస్థితాసదా ॥ ౨౦ ॥ ముక్తిమార్గా సుషుమ్ణా
సాబ్రహ్మరంధ్రేతికీర్తితా । అవ్యక్తాచైవ విజ్ఞేయాసూక్ష్మాసా వైష్ణవీస్మృతా ॥
౨౧ ॥ పింగళాచోర్ధ్వగాయామ్య నాసాంతంవిద్ధిమేప్రియే । సరస్వతీ త
థాచోర్ధ్వమాజిహ్వాయాః ప్రకీర్తితా ॥ ౨౨ ॥ ఇడాచసవ్యనాసాంతం స
వ్యభాగేవ్యవస్థితా ॥ ఇతి ॥ అయమర్థ ఆచార్యముఖాత్ జ్ఞాతవ్యః ॥

పూర్వస్మిన్ ఖండే వర్ణసంఖ్యోక్తా । అథద్వితీయేఖండే వర్ణోచ్చారణం శాస్త్రస్య ప్రధాన విషయ ఉచ్యతే ॥

శ్లో॥ ఆత్మాబుద్ధ్యాసమేత్యార్థాన్ మనోయుఙ్క్తే వివక్షయా ।
మనః కాయాగ్నిమాహంతి స ప్రేరయతి మారుతం ॥౧॥
మారుతస్తూరసిచరన్ మంద్రం జనయతిస్వరం ।
ప్రాతస్సవనయోగం తం ఛందోగాయత్రమాశ్రితం ॥౨॥
కంఠే మాధ్యందినయుగం మధ్యమం త్రైష్టుభానుగం ।
తారం తార్తీయసవనం శీర్షణ్యం జాగతానుగం ॥౩॥
సోదీర్ణో మూర్ధ్న్యభిహతో వక్త్రమాపద్య మారుతః ॥
వర్ణాన్ జనయతే ....ఇతి ॥

మనుష్యాణాం గుదమేఢ్రయోర్మధ్యే చతురంగుళోత్సేధ శ్చతురంగుళాయామః అండాకృతిర్నాడీ కందో భవతి ॥ తత్ర బిందు త్రికోణ ద్వాదశారాణి భవంతి । బిందుమధ్యేగ్నిశిఖాసూక్ష్మాజ్వలతి । తాం పరితః కుండలీనామ బిసతంతువత్సూక్ష్మా విద్యుద్వర్ణా కాచన నాడీ అష్టధా కుండలీభూయ భవతి । తస్యా అధస్తాత్ ప్రాణవాయుశ్చక్రే భ్రమతి తథా ప్రాణారూఢో జీవశ్చ సాంతఃకరణః ॥

ఏవం పుణ్యపాపాభ్యాం పూర్వానుష్ఠితాభ్యాం పరిభ్రమన్నాత్మా దేహేంద్రియ మనః ప్రాణాదిభ్యోన్యః జీవః వివక్షయా వర్ణప్రయుయుక్షయా హేతునా బుద్ధ్యా అంతఃకరణవృత్త్యా అర్థాన్ వివక్షితాన్ జలమాహరేత్యాదీన్ అగ్నిమీళే ఇత్యాదీంశ్చ లౌకికవైదికాన్ సమేత్య ఏకీకృత్య విషయీకృత్యేత్యర్థః । మనః తస్యైవాంతఃకరణస్య వృత్తివిశేషం యుఙ్క్తే కాయాగ్నిమాహంత్వితి ప్రయుఙ్క్తే ॥

మనః కాయాగ్ని మాహంతి ॥ ఏవం ప్రయుక్తం మనః కాయాగ్నిం నాడీకందస్థ చక్రమధ్యగతమగ్నిం ఆహంతి । ఆహతే ॥ పరస్మైపదమార్షం ॥ తాడయతి చాలయతీత్యర్థః ॥

స ప్రేరయతిమారుతం । ఏవంప్రయుక్తస్సోఽగ్నిః మారుతం చక్రంపరితశ్చలంతంప్రేరయతి ॥ ఉరఃకంఠశిరస్సుమంద్రమధ్యమతారాన్ స్వరాన్ జనయేతిప్రయుఙ్క్తే ॥

మారుతస్తూరసిచరన్మంద్రం జనయతి స్వరం । యథా ఆత్మాదయః అన్యమన్యం ప్రయుంజతే । నైవమయంమారుతోఽన్యంప్రయుఙ్క్తే ॥ కింతు స్వయంనాభిమతీత్య ఉరసిచరన్ మంద్రస్వరంజనయతి ॥ కీదృశం ॥

ప్రాతస్సవన యోగంతం ఛందోగాయత్ర మాశ్రితం । ప్రాతస్సవన యోగం ప్రాత స్సవనోపయుక్తం । మంద్రయా వాచా ప్రాతస్సవనే శంసేదితిశ్రుతేః ॥ గాయత్రం ఛంద ఆశ్రితం । గాయత్ర్యేవ గాయత్రం చతుర్వింశత్యక్షరాత్మకం ఛందస్సమాశ్రితం । గాయత్రం ప్రాతస్సవన మితి శ్రుతేః ॥

కంఠేమాధ్యందినయుగం మధ్యమంత్రైష్టుభానుగం । ఉరసఉద్గత్య కంఠేచరన్ మధ్యమం స్వరం జనయతి । కీదృశం । మాధ్యం దినయుగం మాధ్యందినసవనోపయుక్తం । బలీయస్యా వాచా మధ్యందినే శంసేదితిశ్రుతేః ॥ త్రైష్టుభానుగం । త్రిష్టుబేవత్రైష్టుభం । చతుశ్చత్వారింశ దక్షరం ఛందః । త్రైష్టుభ మనుగచ్ఛతీతి త్రైష్టుభానుగం । త్రైష్టుభంమాధ్యందినగ్ం సవనమితిశ్రుతేః ॥

తారంతార్తీయసవనం శీర్షణ్యంజాగతానుగం । కంఠాదుద్గత్య శిరసిచరన్ తారం స్వరం జనయతి । కీదృశం । తార్తీయసవనం । తృతీయసవనస్యేదం తార్తీయసవనం । తృతీయ సవనోపయుక్తం । బలిష్ఠతమయా వాచాతృతీయసవనే శంసేదితిశ్రుతేః । జాగతానుగం । జగత్యేవజాగతం । అష్టాచత్వారింశ దక్షరం ఛందః । జాగత మనుగచ్ఛతీతి జాగతానుగం । జాగతం తృతీయ సవనమితిశ్రుతేః ॥

సోదీర్ణోమూర్ధ్న్యభిహతో వక్త్రమాపద్యమారుతః । వర్ణాన్ జనయతే । ఏవమురఃకంఠశిరస్సుమంద్ర మధ్యమతారాన్ జనయన్ । సోదీర్ణః । స ఉదీర్ణ ఇతిచ్ఛేదః । సోచిలోపేచేత్పాదపూరణ మితిసులోపః ॥ సమారుతః ఉదీర్ణః ఉద్గతః మూర్ధపర్యంతంగతః తతఃగంతు మవకాశాభావాత్ మూర్ధ్ని ఉపరిదేశే అభిహతశ్చసన్ వక్త్రం ఉచ్యతేనేనేతివక్త్రం వచనసాధనమాస్యం ఓష్ఠప్రభృతి ప్రాకాకలకాత్ । తదాపద్య జిహ్వో

గ్రోపాగ్రమధ్య మూలానాంతాల్వాదిషు స్థానేషుస్పర్శనాత్ వర్ణానకారాదీ౯ జనయతే। యథాయోగం ప్రాదుర్భావయతి । అభివ్యనక్తీత్యాపాదయతి వేత్యర్థః । ఉభయథాప్యాహ శౌనకః । ఏకేవర్ణానిచ్ఛత్యతి కానన్యకార్యానితి ॥ పతజ్ఞలిస్త్వాహ ॥ నిత్యాః శబ్దాః । నిత్యేషుశబ్దేషు కూటస్థైరవిచాలిభిర్వర్ణై ర్భవితవ్యమనపాయోపజనవికారిభిరితి । సిద్ధేశబ్దార్థ సంబంధే ఇతిచ॥కూటస్థైరవినాశిభిః।అవిచాలిభిః దేశాంతరప్రాప్తిరహితైః । అపాయోలోపః । ఉపజనఃఆగమః । వికారఆదేశః।అపాయాదిత్రయరహితైః॥

వాచఃపదానాం వ్యక్తిస్స్యాదాధారాది ష్వసుక్రమాత్ । వాచశ్చత్వారిపదాని భవంతి । కాని । పరాపశ్యంతీ మధ్యమా వైఖర్యాఖ్యాని । తేషామాధారాది ష్వభివ్యక్తిర్భవతి ॥ కథం ॥ సరస్వత్యాం ప్రవిశతా వాయునా పరావాగభివ్యజ్యతే । నాభింప్రవిశతాపశ్యంతీ । హృదయంప్రవిశతామధ్యమా । ఆస్యంప్రవిశతావైఖరీ । తథాహవ్యాసః । పరావాఙ్మూలచక్రస్థాపశ్యన్తీ నాభిసంస్థితా । హృదిస్థా మధ్యమాజ్ఞేయా వైఖరీకంఠదేశగేతి । కిమర్థ మిదముచ్యతే । నస్యాదర్థాభిధానంతైః । తైశ్చతుర్భిర్వాచః పదైరర్థో ఽభిధాతుం నశక్యతే । యోసౌ వివక్షితః । కుతః । అవర్ణత్వాత్పరాదిభిః । పరాపశ్యంతీ మధ్యమాస్తిస్రోపి అవర్ణాత్మకాః । కుతః ॥ స్థానకరణాభావాత్ । నహిపరాదీనా ముత్పత్తిదేశేస్థానకరణానిభవంతి ॥

ఏవంతర్హి వైఖర్యార్థాభిధానం స్యాదితిచేన్న । వైఖర్యాశ్చ విశిష్టత్వాత్ । వైఖరీచా విశిష్టరూపాభవతి । కింకారణం । యాగపద్యాసంభవాత్ । నహిపూర్వే పరేచవర్ణాఃక్షణభంగురాః యుగపద్ద్రష్టుంశక్యాః । యథా । గౌరిత్యత్రయదాగకార ఉచ్చార్యతే । నతదా ఔకార విసర్జనీయౌ భవతః । యదాచౌకారః । నతదాగకార విసర్జనీయౌ । యదాచ విసర్జనీయః । నతదాగకారౌకారౌ భవతః । ఏవంవిశిష్టరూపాభావాత్ వైఖరీచాభిధాతుం నేష్టే ॥

నేంగయంతీతిచ శ్రుతేః । శ్రూయతేచైవం మంత్రవర్ణః । చత్వారి వాక్పరిమితా పదానితాని విదుర్బ్రాహ్మణాయే మనీషిణః । గుహాత్రీణినిహితానేఙ్గయన్తి తురీయంవాచో మనుష్యావదంతీతి॥

నేఙ్గయంతి అర్థంనవేదయంతీత్యర్థః । తస్మాదనర్థకంతేస్యాద్వాచ ఉచ్చారణంసమం । అతశ్చవాచ శ్చతుష్టయ్యా ఉచ్చారణం నిరర్థకంస్యాత్ ॥

ఇతర ఆహ ॥ సిద్ధంతుస్ఫోటతో ఽర్థానామభిధాన మభంగురాత్। హృదయావస్థితా చ్చోఫ్తు ర్వైఖర్యా సంప్రకాశితాత్ । సిద్ధమేతత్ ॥ కథం ॥ స్ఫోటేనార్థా అభిధీయన్తే యే కేచనవివక్షితాః । కోసౌ స్ఫోటో నామ । అత్రాహపతంజలిః ॥ శ్రోత్రోపలబ్ధిర్బుద్ధి నిర్గ్రాహ్యః ప్రయోగేణాభిజ్వలిత ఆకాశదేశశ్శబ్ద ఇతి ॥ శ్రోత్రేణోప లబ్ధిర్యస్యసః శ్రోత్రోపలబ్ధిః । బుద్ధ్యానిశ్చయేన గ్రహీతుంశక్యః బుద్ధినిర్గ్రాహ్యః । ప్రయోగేణ వైఖర్యా అభిజ్వలితః స్వరూప రూషితఃకృతః । యథాజపాకుసుమేన స్ఫటికః । ఆకాశదేశః । శ్రోతుర్హృదయాకాశేఽవస్థితః । మధ్యమా సంజ్ఞః శబ్దఃస్ఫోటః । కింతర్హివాచ ఉచ్చారణె ప్రయోజనం ॥ అభివ్యఞ్జనమేవాస్య వైఖర్యాక్రియతేసదా । వైఖర్యాశ్చైవవాచ ఏతత్ప్రయోజనం॥ కిం ॥ యదిదం స్ఫోటస్యాభి వ్యంజనం । నహ్యంతరేణాభి వ్యంజనం స్ఫోటోపిభవత్యభిధాతుం ॥

ననుచోక్తం ॥ నేఙ్గయంతీతిచ శ్రుతేరితి । నేఙ్గయంతి అర్థం నవేదయంత ఇత్యర్థఇతి ॥ నైషదోషః ॥ అన్యార్థత్వాత్ ॥ అన్యోహిశ్రుతేరర్థస్తతః । యస్త్వయా ఽభిహితః । కోసౌ । చత్వారి వాక్పరిమితా పదాని । చత్వారివాచః పరిమితాని ఇయత్తయా పరిచ్ఛిన్నాని పరా పశ్యన్తీ మధ్యమా వైఖర్యాఖ్యాని పదానిభవన్తి ॥ తానివిదుర్బ్రాంహ్మణాయేమనీషిణః॥ తాని పదాని యేవిద్వాంసో బ్రాంహ్మణాస్తేవిదుః । గుహాత్రీణి నిహితా నేఙ్గయన్తి । తేషాంమధ్యేత్రీణిపదాని పరాపశ్యన్తీమధ్యమాఖ్యాని గుహాయాం శరీరే నిహితాని ॥ నబహిఃప్రసరన్తి ॥ తురీయంవాచో మనుష్యావదన్తి ॥ తత్రచతుర్థం పదంవైఖర్యాఖ్యం సర్వేమనుష్యా ఉచ్చారయంతీతిమాధవః॥

వాచఃపదానాంవ్యక్తిస్స్యాదాధారాదిష్వనుక్రమాత్ । నస్యాదర్థాభిధానంతైరవర్ణత్వాత్పరాదిభిః ॥ ౧ ॥ వైఖర్యాశ్చ విశిష్టత్వా న్నేఙ్గయంతీతిచశ్రుతేః ॥ తస్మాదనర్థకంతేస్యా ద్వాచ ఉచ్చారణంసమం ॥ ౨ ॥ సిద్ధంతుస్ఫోటతోర్థానా మభిధానమభంగురాత్ । హృదయావస్థితాచ్చోఫ్తు ర్వైఖర్యా సంప్రకాశితాదితి ॥3॥

అథతేషాం వర్ణానాం విభాగహేతూనాహ ॥

తేషాంవిభాగఃపంచధా స్మృతః ।

శ్లో॥ స్వరతఃకాలతస్థానా త్ప్రయత్నానుప్రదానతః ।

ఇతీవర్ణవిదఃప్రాహుర్నిపుణంతన్నిబోధత ॥ ఇతి ॥

తేషాం వర్ణానాం విభాగః అన్యోన్యభేదః పంచధా స్మృతః । కస్మాద్ధేతోః ॥ స్వరతః కాలతః స్థానాత్ ప్రయత్నతః అను ప్రదానతశ్చ । ప్రయత్నశ్చాను ప్రదానంచ । ప్రయత్నాను ప్రదానం । తస్మాత్ప్రయత్నానుప్రదానతః । తత్రస్వరః । ఉదాత్తాదిః । కాలః । ఏకమాత్రాదిః । స్థానమురఃకంఠాది । ప్రయత్నోస్పృష్టాదిః । అను ప్రదానం । నాదాది । ఇత్యేవంవర్ణవిదః । వర్ణవిభాగజ్ఞాః నిపుణంప్రాహుః ॥ ఉపదిశంతి । తన్నిబోధత ॥ తమేతం వర్ణవిబాగంనిబోధత జానీతమత్తశ్శిష్యాః ॥

కథం ॥ స్వరాదిభ్యో వర్ణానా మన్యోన్యభేదః । ఉచ్యతే । శృణోతు తావద్భవా నవహితః । స్వరాస్సర్వేసమాన ప్రయత్నాస్తేషాం స్థానతోన్యోన్యభేదః । ఏవంవర్గాణాం । ఏవమంతస్థానాం । ఏవమూష్మణాం । అథాకారహకారౌ సమానస్థానౌ । తయోః ప్రయత్నతో భేదః । ఏవమిచుయశానాం । ఏవముకారపవర్గయోః ॥ ఏవమృటురషాణాం । ఏవంఌతులసానాం । అథసమానవర్గ్యాః పంచపంచస్పర్శాః సమానస్థానాః సమానప్రయత్నాశ్చ । తేషామనుప్రదాన తోన్యోన్యభేదః । అథహ్రస్వదీర్ఘప్లుతాః సమానస్థాన ప్రయత్నాను ప్రదానాః । తేషాం కాలతోన్యోన్యభేదః । అథ సమానస్థాన ప్రయత్నాను ప్రదానకాలా ఉదాత్తానుదాత్త స్వరితాః । తేషాంస్వరతోన్యోన్యభేదః ॥

అథ కథం ఏదైతోరన్యోన్యభేదః ॥ సమానస్థానప్రయత్నకాలయోరోదౌతోశ్చ ॥ సత్యం । అవయవకాలభేదాత్ । అవయవ కాలో హ్యనయోర్భిద్యతే ఏదైతోరోదౌతోశ్చ ॥ యథాహ శౌనకః । సంధ్యేష్వకారోర్ధమికార ఉత్తరోయుజో రుకార ఇతి శాకటాయనః ॥ మాత్రాసంసర్గాదపరే పృథక్ఛ్రుతీ హ్రస్వానుస్వార వ్యతిషంగవత్పరే ఇతి । మాత్రయోః సమయోః క్షీరోదకవదత్యంత సంసర్గాత్ । అపరేసంధ్యక్షరే । ఏడు ఇతి

ద్వేపృథక్ఛ్రుతీ భవతః । కాభ్యాంపృథక్ఛ్రుతీ । ఐజ్భ్యాం । అథపరే సంధ్యక్షరే ఐజౌ ఇతి ద్వే హ్రస్వానుస్వార వ్యతిషంగవత్ న్యూనాధిక మాత్రే భవతః । యథా । త్వంహత్యదిత్యత్ర హ్రస్వోర్ధమాత్రయాన్యూనః । తద్వైవచాధికోనుస్వారః । తథాతయోర వర్ణస్య అల్పీయసీ ప్రథమామాత్రా । ఇవర్ణోవర్ణయోస్తుద్రాఘీయసీద్వితీయమాత్రా । తస్మాత్తే పృథక్ఛ్రుతీభవతః । కాభ్యామేజ్భ్యామితి ॥

కరణభేదాచ్చ । వక్ష్యతేచ ఏజౌరైచోశ్చ కరణభేదః । తేభ్యోపి వివృతావేజౌ తాభ్యామైచౌతద్వైవచేతి ॥

ఇతి భారద్వాజ రాఘవీయే

శిక్షాభాష్యే ద్వితీయఃఖండః.

అథ తృతీయఖండః.

ఏవంద్వితీయఖండే వర్ణోచ్చారణం సవిశేషముక్తం ॥ అథతృతీయే స్వరతఃకాలతశ్చ వర్ణవిభాగఉచ్యతే ॥

శ్లో॥ ఉదాత్తశ్చానుదాత్తశ్చ స్వరితశ్చస్వరాస్త్రయః ।
హ్రస్వోదీర్ఘఃప్లుతఇతి కాలతోనియమాఅచి ॥౧॥

అత్రస్వరా ఇతిపంచమ్యర్థే ప్రథమా ॥ స్వరాదిత్యర్థః ॥ అత్రనియమా అచీత్యపకృష్యతే । ఉదాత్తాదయస్త్రయోవర్ణాఃస్వరాత్ భాగవిశేషాత్ అచిఅప్సునియమాః నియమ్యంత ఇతినియమాః । విభక్తాఇత్యర్థః ॥ స్వరశబ్దేనాత్రభాగవిశేషఉపలక్ష్యతే । కోసాభాగవిశేషఇత్యాహాచార్యః । ఉచ్చైరుదాత్తః । నీచైరనుదాత్తః । సమాహారః స్వరితఇతి ॥

పతంజలిశ్చాహోచ్చైరుదాత్త ఇతిసూత్రే ॥ సమానేప్రక్రమఇతి వక్తవ్యం । కఃపునఃప్రక్రమః । ఉరఃకంఠఃశిరఇతి ॥ ప్రక్రమ్యంతే అస్మిన్వర్ణా ఇతి ప్రక్రమః స్థానముచ్యతే । తేనాయమర్థః । ఏకస్మిన్ తాల్వాదికేస్థానే ఊర్ధ్వాధర భాగయుక్తే ఊర్ధ్వభాగనోచ్చార్యమాణఉదాత్తః । అధరభాగనిష్పన్నోనుదాత్తఇతి । ఏవంచోచ్చైరిత్యనేనోర్ధ్వభాగోగృహ్యతేనీచైరిత్య

ధరభాగః । అభ్యాససమధిగమ్యశ్చాయం స్వరవిశేషః । షడ్జాదివద్విజ్ఞేయః ॥ ఇతికైయటః ॥

ఉదాహరణం ॥ ఇంద్రమరుత్వః ॥ ఇదంవిష్ణుర్విచక్రమే । యఇంద్రసోమపాతమః ॥ ఇతి ॥ త్రయోవచనానుపపత్తిః ప్రచయాతిరేకాత్ ॥ యదాహ త్రయః స్వరా ఇతి ॥ తదిదం నోపపద్యతే । కింకారణం ॥ ప్రచయాతిరేకాత్ ॥ ప్రచయోహి తేభ్యోతిరిచ్యతే । యథా । అగ్నిమీళే । అత్ర ళే ఇతిప్రచయః ॥ స్వరితాత్సంహితాయామనుదాత్తానామితివిహితః ॥

ఉదాత్తతరాద్యతిరేకాచ్చ ॥ కించ ॥ ఉదాత్తతరాదయో వ్యతిరిచ్యన్తే । ఆహచపతంజలిః । తఏతే తంత్రేతరనిర్దేశే సప్తస్వరాభవన్తి । ఉదాత్తః । ఉదాత్తతరః । అనుదాత్తః । అనుదాత్తతరః । స్వరితః । స్వరితేయ ఉదాత్తస్సోన్యేన విశిష్టః । ఏకశ్రుతిస్సప్తమ ఇతి ॥ ఉదాహరణంయథా । వౌ౩షడిత్యుదాత్తతరః । ఉచ్చైస్తరాం వావషట్కార ఇతి విహితః ॥ అగ్నిమీళేపురోహిత మిత్యత్రపంచమోనుదాత్తతరః । ఉదాత్తస్వరితపరస్య సన్నతర ఇతివిహితః ॥ స్వరితేయ ఉదాత్తస్సోన్యేన విశిష్టఇతి । కంప ఇత్యర్థః । రథానాం నయే౩రా ఇతి । అత్రయే ఇతి కంపః ॥ కథం । యే ఇత్యుదాత్తంపదం । అరా ఇతిచాన్తోదాత్తం । తయోరేకాదేశః స్వరితః । స్వరితోవానుదాత్తే పదాదావితి విహితః । సచోదాత్త పరత్వాత్కంపితః । తథాహశౌనకః । జాత్యోభినిహితశ్చైవ క్షైప్రః ప్రశ్లిష్ట ఏవచ । ఏతేస్వారాః ప్రకంపంతె యత్రోచ్చస్వరితోదయా ఇతి ॥

అన్యేచత్వారః ఉదాహృతాః । ఏకశ్రుతిరితిప్రచయస్యైవ సంజ్ఞాంతరం । ఏకరూపాశ్రుతిర్యస్యైక శ్రుతిరితి ॥

తథాక్రుష్టప్రథమ ద్వితీయ తృతీయ చతుర్థమంద్రాతిస్వార్యాశ్చాతిరిచ్యంతె ॥ గీతి విషయాః । నైషదోషః ॥ నిషాదాదివత్త ద్విశేషత్వాత్ ॥ త్రయ ఏవస్వరాః । ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితాః ॥ అన్యేతుతద్విశేషత్వాన్నా

తిరిచ్యంతే ॥ కథం । నిషాదాదివత్ ॥ యథా । నిషాదాదయః ఉదాత్తాది ప్రభవత్వాదుదాత్తాదిభ్యోనాతిరిచ్యంతే ॥ తథా ప్రచయాదయః ॥

ఆశ్వలాయనశ్చాహ ॥ ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితానాం పరస్సంనికర్ష ఐకశ్రుత్యమితి ॥ అయామవిశ్రంభాక్షేపాణామన్యతమస్యైవాత్యంతసంనికర్షేణా సజాతీయప్రయత్నాన్యవధానేన యదుచ్చారణం తదైకశ్రుత్యమిత్యర్థ ఇతి గార్గ్యనారాయణః ॥ తత్రోదాత్త సంనికర్షస్యోదాహరణం ॥ ప్రవోవాజాఅభిద్యవ ఇత్యాదికృత్స్నంహౌత్రం ॥ ఏవమనుదాత్తసంనికర్షః స్వరితసంనికర్షశ్చ దేశాంతరే శాఖాంతరేచ ద్రష్టవ్యః ॥

అధ్యేతృవ్యవహారాచ్చ ॥ కిం ॥ త్రయ ఏవస్వరాః ॥ అధ్యేతారస్త్వేవం వ్యవహరన్తి ॥ త్రైస్వర్యేణాధీమహే వయమితి ॥ అగ్నిమీళే పురోహిత మిత్యధీయానాః ॥

యద్యపి మహాభాష్యే ఏకశ్రుతిః స్వరాంతరమితి పక్షోపిదృశ్యతే॥ తద్యథా ॥ కింపునరియమేకశ్రుతిరుదాత్తా ॥ ఆహోస్విదనుదాత్తా ॥ నోదాత్తా ॥ కథంజ్ఞాయతే ॥ యదయముచ్చైస్తరాంవావషట్కార ఇత్యాహ । కథంకృత్వా జ్ఞాపకం ॥ అతంత్రంతర నిర్దేశః । యావదుచ్చైస్తావదుచ్చైస్తరాం ॥ యదితర్హినోదాత్తా అనుదాత్తా । అనుదాత్తాచన ॥ కథంజ్ఞాయతే ॥ యదయముదాత్తస్వరితపరస్యసన్నతర ఇత్యాహ ॥ కథంకృత్వాజ్ఞాపకం । అతంత్రంతరనిర్దేశః॥ యావత్సన్నస్తావత్సన్నతరః । సైషాజ్ఞాపకాభ్యాముదాత్తానుదాత్తయోర్మధ్యమేకశ్రుతిరంతరాళంహ్రియతే ॥ ఇతి ॥

అత్రకైయటః ॥ అంతరాళంహ్రియతఇతి ॥ హరతేర్ద్వికర్మకత్వాత్ ప్రధానేకర్మణిలకారః । క్షీరోదకవదుదాత్తానుదాత్తయోర్భేదతిరోధానమేకశ్రుతిరిత్యర్థః । స్వరితేతు విభాగేనతయోరుపలబ్ధిరితి ॥

ఏవంమహాభాష్యకైయటయోరేకశ్రుతిః స్వరాంతరమితి పక్షోదృశ్యతే । తథాపి అయంపక్ష ఏకదేశినః । కింకారణం ॥ అతంత్రత్వాత్ । అతంత్రంతరనిర్దేశ ఇతిహ్యయంపక్షఃసాధితః । నచాయమాచార్యస్య సమ్మతః ।

తరప్రయోగవైయర్థ్యాత్ । పక్షాంతరోపన్యాసాచ్చ ॥ పక్షాంతరంచాశ్రీయతే । తస్మాచ్ఛాయమేకదేశినః పక్షః ॥ తద్యథా । అపర ఆహ ॥ కిమయమేక శ్రుతిరుదాత్తా । ఆహోస్విదనుదాత్తా ॥ ఉదాత్తా । కథంజ్ఞాయతే । యదయముచ్చైస్తరాంవావషట్కార ఇత్యాహ । కథంకృత్వాజ్ఞాపకం । తంత్రంతరనిర్దేశః । ఉచ్చైర్దృష్ట్వాఉచ్చైస్తరామిత్యేతద్భవతి ॥ యదితర్హ్యుదాత్తానానుదాత్తా । అనుదాత్తాచ ॥ కథంజ్ఞాయతే । యదయముదాత్తస్వరితపరస్య సన్నతర ఇత్యాహ । కథంకృత్వాజ్ఞాపకం । తంత్రంతరనిర్దేశః సన్నందృష్ట్వాసన్నతరఇత్యేతద్భవతి । తఏతే తంత్రేతర నిర్దేశే సప్తస్వరా భవంతి । ఉదాత్తః । ఉదాత్తతరః । అనుదాత్తః । అనుదాత్తతరః । స్వరితః । స్వరితేయ ఉదాత్తః సోన్యేనవిశిష్టః ఏకశ్రుతిస్సప్తమః ॥ ఇతి ॥

అథకిమేషాంలక్షణం । అత్రాహకుమారః । ఆయామోదారుణ్యమణుతాఖస్యేత్యుచ్చైఃకరాణిశబ్దస్య । అన్వవసర్గోమార్దవమురుతాఖస్యేతినీచైఃకరాణిశబ్దస్యేతి । ఆయామోగాత్రాణాంనిగ్రహః । దారుణ్యంస్వరస్య దారుణతారూక్షతా । అణుతాఖస్య కంఠస్యసంవృతతా । ఇత్యుచ్చైః కరాణిశబ్దస్య । అన్వవసర్గోగాత్రాణాంశిథిలతా । మార్దవంస్వరస్యమృదుతాస్నిగ్ధతా । ఉరుతాఖస్య । మహత్తాకంఠస్యేతి నీచైఃకరాణిశబ్దస్య ॥

శౌనకశ్చాహ ॥ ఉదాత్తశ్చానుదాత్తశ్చ స్వరితశ్చత్రయస్స్వరాః ॥ ఆయామవిశ్రంభాక్షేపైస్తఉచ్యంతేక్షరాశ్రయాఇతి ॥

అత్రకించిత్స్వరిత స్వరూపంవిచార్యతే । కోనామస్వరితః । ఉదాత్తానుదాత్తయోర్వర్ణధర్మయోస్సమాహారస్స్వరితః ॥ తస్యపూర్వార్ధమాత్రా ఉదాత్తా । శిష్టాత్వనుదాత్తా । తథాహ్యాచార్యః । సమాహారస్స్వరితః । తస్యాదితఉదాత్తమర్ధహ్రస్వమితి ॥

శౌనకస్త్వాహ ॥ ఏకాక్షరసమావేశే పూర్వయో స్స్వరితస్స్వరః । తస్యోదాత్తతరోదాత్తాదర్ధమాత్రార్ధమేవవా ॥ అనుదాత్తః పరః శేషః సఉదాత్తశ్రుతిర్న చేత్ । ఉదాత్తంవోచ్యతే కించిత్స్వరితం వాక్షరం పరమితి ॥ హ్రస్వదీర్ఘప్లుతేషు అర్ధమాత్రైవోదాత్తతరే త్యేకఃపక్షః । సర్వత్రార్ధమే

వోదాత్తతర మిత్యపరః । శేషః పరభాగో నుదాత్తః । సచేదుదాత్త పరః
స్వరితపరోవా భవతి ॥ త్రిష్ట్యోకే యథా ॥ అన్యథా తూదాత్తవచ్ఛ్రూయ
తే ॥ అగ్నిమీళేపురోహితం ॥

సప్తధాచాయం స్వరితో భిద్యతే । జాత్యోఽభి నిహితః క్షైప్రస్తైరో
వ్యంజన ఏవచ ॥ తిరోవిరామః ప్రశ్లిష్టః పాదవృత్తస్తు సప్తమః ॥ ఉదా
హరణం ॥ జాత్యస్స్వరోవీర్యమితి అభ్యభిక్షైప్రఏవచ ॥ తేవర్ధంతాభినిహిత
స్తైరో వ్యంజన ఊతయే ॥ తిరోవిరామో విష్కభితే ప్రశ్లిష్టో హీంద్రగిర్వ
ణః । వైవృత్త ఇతివిజ్ఞేయః కఈం వేదేతిసప్తమఇతి । జాత్యస్వారో య
థా ॥ భూరిదింద్రస్యవీర్యం ॥ క్షైప్రో యథా ॥ అభ్యభిహిశ్రవ
సాతతర్దిథ ॥ అభినిహితో యథా ॥ తేవర్ధంత స్వతవసో మహి
త్వనా ॥ తైరోవ్యంజనో యథా ॥ ఊర్ధ్వఊషుణ ఊతయే ॥
తిరోవిరామో యథా । విష్కభితేఅజరే భూరిరేతసా ॥ ప్రశ్లి
ష్టో యథా ॥ అథాహీంద్రగిర్వణః ॥ వైవృత్తో యథా ॥ కఈం
వేదసుతేసచా ॥

కిమిమే ఉదాత్తాదయస్స్వరధర్మాః । ఆహోస్విద్వ్యంజనధర్మాః ।
స్వరధర్మా ఇత్యాహ ॥ కథంజ్ఞాయతే । అచీత్యపకర్షణాత్ ॥ అచి ఉదా
త్తాదయః స్వరాః విభాగహేతవ ఇత్యర్థః ॥ అగ్నిమీళే । అకారోను
దాత్తః ॥ ఇకార ఉదాత్తః । ఈకారస్స్వరితః ॥ ఏకారః ప్రచయః ॥

పతంజలిశ్చాహ । ఉచ్చైరుదాత్త ఇతి సూత్రే । అథ ప్రథమానిర్దిష్ట
మజ్గ్రహణ మనువర్తతే । ఉతాహోన । కించార్థోనువృత్త్యా బాధమర్థః ॥
యద్యేతే వ్యంజనస్యాపి గుణాలక్ష్యంతే ॥ ననుచప్రత్యక్షముపలభ్యంతే ॥

ఇహైత్స్యోర్ఘైత్వాన్నైతెవ్యంజనస్యగుణాః । కింత్వచఏవ । తత్సామీప్యా
త్తువ్యంజనమపి తద్గుణముపలభ్యతె ॥ తద్యథా । ద్వయోరక్తయోర్వస్త్ర
యోర్మధ్యే శుక్లంవస్త్రంతద్గుణముపలభ్యతే । బదరపిటకేరిక్తకోలోహాశం
స స్తద్గుణఉపలభ్యతే । కుతోనుఖల్వేతత్ । అచఏవైతె గుణాస్స్యుః ॥
తత్సామీప్యాత్తు వ్యంజనమపి తద్గుణముపలభ్యతె । నపునర్వ్యంజనస్యైతే
గుణాస్స్యుః । తత్సామీప్యాత్త్వజపితద్గుణ ఉపలభ్యేతేతి । అంతరేణాపి
వ్యంజనమచఏవైతెలక్ష్యంతె ॥. నపునరంతరేణాచం వ్యంజనస్యోచ్చారణ
మపిభవతి । అన్వర్థంఖల్వపినిర్వచనం ॥ స్వయంరాజంతేస్వరాః ॥ అన్వగ్భవ
తీతివ్యంజనమితి । అనుగచ్ఛతీత్యర్థః ఇతికైయటః ॥

ఏవంతర్హి ॥ ఉభయస్వరప్రసంగఇతి చేన్నాంగభావ నియమాత్ ।
యదితత్సామీప్యా ద్వ్యంజనమపి తద్గుణముపలభ్యేత । తర్హి ఉభయస్వర
ప్రసంగః ॥ ఉభౌహిస్వరౌపర్యాయేణప్రసజేతాం । కదాచిత్పూర్వః స్వరః
కదాచిదుత్తరఃస్వరః । తత్రకోదోషః ॥ అగ్నిమీళే । అత్రమకారః
కదాచిదుదాత్తస్స్యాత్కదాచిత్స్వరితః ॥ గకారనకారౌచ కదాచిదను
దాత్తౌస్యాతాంకదాచిదుదాత్తౌచ । నైషదోషః । అంగభావనియమాత్ ।
అంగభావోహినియమ్యతే । కించిద్వ్యంజనం పూర్వాంగమేవభవతి కించి
త్పరాంగమేవేతి । యద్ధిపూర్వాంగం తత్పూర్వస్వరం భజతే । యత్పరాం
గంతత్పరస్వరం । సచాయం పూర్వాపరాంగభావశ్శౌనకేనదర్శితః ॥ యథా ॥
అనుస్వారో వ్యంజనంచాక్షరాంగంస్వరాంతరె వ్యంజనాన్యుత్తరస్య । పూ
ర్వస్యానుస్వారవిసర్జనీయౌ సంయోగాదిర్వాచపరక్రమేద్వే ॥ ఇతి ॥
ఇమాని పంచసూత్రాణి । యథా ॥ అనుస్వారో వ్యంజనంచాక్షరాంగం ।
అగ్నిమీళే ॥ అత్రగకారో నకారశ్చసంయోగః ॥ తత్రప్రథమః గకారఃక్ర
మజః । సపూర్వస్యాంగం భవతి । స్వరాంతరసన్నికర్షాభావాత్ । నకార
స్తూత్తరస్య । ద్వితీయస్యతు గకారస్యగతిర్వక్ష్యతె ॥

స్వరాంతరె వ్యంజనాన్యుత్తరస్య । తత్రైవమకారో ళకారశ్చ ।
ఉత్తరస్వరస్యాంగం భవతః । స్వరయోర్మధ్యగతత్వాత్ ॥ పూర్వస్యాను

స్వారవిసర్జనీయా । వసుంస్తూనుంసహాసా। స్పష్టార్థమిదం ॥ ప్రథమ
సూత్రేణైవసిద్ధత్వాత్ । సంయోగాదిర్వా । అగ్నిమీళే । అత్రయమి
భూతో ద్వితీయోగకార స్సంయోగాదిః । సపూర్వస్యాంగంభవతి పర
స్యవావాచపరక్రమేద్వే ॥ క్రమోనామద్విర్భావః । పరంరెఫాదితివిహితే
పరక్రమెచద్వే వ్యంజనే పూర్వస్యాంగంభవతఃపరస్యవా । ఆర్త్రీఇమె
విష్ణురస్తి ॥ అత్రరెఫఃస్వరభక్తిర్ద్వౌ తకారౌనకారశ్చసంయోగః । తత్ర
తకారౌ పూర్వస్వరస్యాంగంభవతః పరస్యవా । స్వరభక్తిస్తురేఫవత్పూ
ర్వస్యైవ । స్వరభక్తిః పూర్వభాగక్షరాంగ మితివచనాత్॥ ఇతి స్వరతో
విభాగఉక్తః ॥

అథ కాలతోవిభాగః । హ్రస్వోదీర్ఘఃప్లుతఇతి । కాలతోనియమా
అచి ! ఇతి ॥

అచీతిప్రత్యాహారో జాతివచనః । హ్రస్వాదయస్త్రియోవర్ణాః అచు
కాలతోనియమాః । నియమ్యంత ఇతినియమాః ॥ విభక్తాఇత్యర్థః । కస్మాత్ ।
కాలతః । ఉకారాదికాలతః । తథాహాచార్యః । ఊకాలోజ్ఝ్రస్వదీర్ఘ
ప్లుతఇతి । ఉకారసదృశకాలో హ్రస్వః । ఊకార సదృశకాలో దీర్ఘః।
ఊ3కారసదృశకాలః ప్లుతః ॥ అపరఆహ ॥ మాత్రాకాలతఇతి । తద్యథా।
ఏకమాత్రోహ్రస్వః । ద్విమాత్రోదీర్ఘః । త్రిమాత్రఃప్లుతఇతి । వక్ష్యతిచైవ
మాచార్యః ॥ ఏకమాత్రోభవేద్ధ్రస్వః ద్విమాత్రోదీర్ఘఉచ్యతే । త్రిమాత్రస్తు
ప్లుతోజ్ఞెయః వ్యంజనంత్వర్ధమాత్రకమితి । ఉదాహరణం । అగ్నిమీళే
పురోహితం । ఆయే ధామాని । అగ్నా3 ఇపత్నీవాస్సజూః ॥

శ్లో॥ఉదాత్తేనిషాదగాంధారా వనుదాత్తఋషభధైవతౌ ।
స్వరితప్రభవాహ్యేతే షడ్జమధ్యమపంచమాః ॥౨॥

ఉదాత్తస్వరె నిషాదగాంధారౌ ద్వౌప్రభవతః । అనుదాత్తస్వరె
ఋషభధైవతౌద్వౌప్రభవతః । స్వరితస్వరేచ షడ్జమధ్యమ పంచమాస్త్రయః

ప్రభవన్తి ॥ తస్మాత్ మూలభూతస్వరాః ఉదాత్తాదయస్త్రియఏవఇత్యర్థః॥ గీతవిషయాస్త్వేతే సప్తస్వరాః । ఏవం ఉదాత్తతరాదయోపిఉదాత్తాదిప్ర భవాఏవ ॥

శ్లో॥ అష్టౌస్థానానివర్ణానా మురఃకంఠశ్శిరస్తథా ।
జిహ్వామూలంచదంతాశ్చ నాసికోష్ఠౌచతాలుచ ॥౩॥

వర్ణానాంసర్వేషాం యథోపదేశ మష్టౌస్థానానిభవన్తికాని పునస్తాని ఉరః కంఠాదీని । జిహ్వాయామూలంజిహ్వామూల మితి షష్ఠీతత్పురుషః । దంతశబ్దో దంతమూలవచనః ॥ దంతమూలీయస్తు తకారవర్గఇతి శౌనకవచ నాత్ । నాసికేతిభిన్నంపదం । ఓష్ఠావిత్యేకంస్థానం తాలుకాకుదం। స్పష్టమన్యత్॥

శ్లో॥ ఓభావశ్చవివృత్తిశ్చశషసారేఫఏవచ ।
జిహ్వామూలముపధ్మాచ గతిరష్టవిధోష్మణః ॥౪॥

ఊష్మణోవిసర్జనీయస్య అష్టవిధాగతిర్భవతి । అష్టావాదేశా భవంతీ త్యర్థః । కాసౌగతిః । ఓభావాదిః । తద్యథా । ఓభావః । ప్రవ్వోవాజా అభిద్యవః ॥౧॥ వివృత్తిః । స్వరాంతరస్తువివృత్తిరితిశౌనకః । తాఅస్య సూదదోహసః ॥౨॥ శః । గావశ్చిద్ఘాసమన్యవః ॥౩॥ షః ॥ ఆ యుష్టెవిశ్వతోదధత్ ॥౪॥ సః । అగ్నిస్తువిశ్రవస్తమం ॥౫॥ రేఫజిహ్వామూలీయోపధ్మానీయాః । అగ్నిర్మూర్ధాదివఃకకుత్పతిః పృథి వ్యాఅయం । అపాంరేతాంసిజిన్వతి । జిహ్వామూలమత్రజిహ్వామూ లీయః । ఉపధ్మాచోపధ్మానీయః । గత్యుపదేశోత్ర ఊష్మణః ప్రశంసార్థః । కిమిదం మహాభాగ్యమూష్మణః । యదయ మష్టవిధయాగత్యాస్థానభూయ స్త్వమనుభవతీతి॥

శ్లో॥ యదో్యభావప్రసంధానముకారాదిపరంపదం।
స్వరాంతంతాదృశంవిద్యాత్ యదన్యద్వ్యక్తమూష్మణః॥

ఊష్మణః పరంపదం యదియత్ర ఉకారాది భవతి॥ స్వరాంత మ కారాంతంచ పూర్వపదం తత్తాదృశం ఓభావప్రసంధానం విద్యాత్ ఓభావః ప్రసంధీయతే యత్రేత్యో్యభావప్రసంధానం అత్రపదంశబ్దమాత్రం నతుసుప్తిఙన్తం। ప్రవో వాజా అభిద్యవః। వస్ వాజా ఇత్యత్రరుత్వే ఉత్వేచసతి వ ఉవాజా ఇత్యస్యాందశాయాం పరంపద ముకారాది భవతి స్వరాంతంచ పూర్వపదం। తత్రాద్గుణ ఓభావః। యాజ్ఞ్యవల్క్య శిక్షాయాంతు ఉభావశ్చవివృత్తిశ్చేతిపఠ్యతే॥ తత్రగుణాత్పూర్వ ఉభావోద్రష్టవ్యః। వ ఉవాజా ఇతి। యదన్యద్వ్యక్తమూష్మణ ఇతి॥ ఓభావాదన్యత్ వివృత్త్యాదిసప్తకమూష్మణో యదుక్తంతద్వ్యక్తం విజ్ఞాతంభవతి అతోనవ్యాఖ్యాతమిత్యర్థః॥

ఇతి భారద్వాజరాఘవీయే శిక్షాభాష్యే
తృతీయః ఖండః.

అథ చతుర్థః ఖండః.

ఏవంతృతీయేఖండే స్వరతఃకాలతశ్చ వర్ణానాంవిభాగఉక్తః। అథ చతుర్థపంచమాభ్యాం స్థానతో విభాగ ఉచ్యతే॥

శ్లో॥ హకారంపంచమైర్యుక్త మంతస్థాభిశ్చసంయుతం।
ఉరస్యంతంవిజానీయాత్ కంఠ్యమాహురసంయుతం॥౧॥

పంచమైః వర్గోత్తమైః పరభూతైరంతస్థాభిః యరలవైశ్చ యుక్తం హకారం ఉరస్యం ఉరసిభవం విజానీయాత్। పూర్వాహ్ణేఅశ్వ్యాణ్। అహ్నంకేతుః। బ్రహ్మాదేవానాం। శతచక్రంయో౽హ్యః। శుక్రందదుహ్రేఅహ్రయః। హ్లాదికేహ్లాదికావతి। హ్వయా

మ్యగ్నిం । పరభూతైఃకిం । బర్హిష్మమాదయధ్వం । నారాయా
స్తోనజల్పవః । అత్రకంఠ్యఏవ । అసంయుతం వ్యంజనాంతరేణాసంయుక్తం
హకారంకంఠ్యం కంఠేభవమాహుః ప్రాఞ్చః ఆచార్యాః । అగ్నిమీ
ళేపురోహితం॥

కుమారస్త్వాహ॥ హకారాన్నణమపరాన్నాసిక్యమితి । నణమపరం
హకారమధిరుహ్య నాసిక్యంభవతీత్యర్థః । అహ్నాంకేతుః । పూర్వా
హ్ణేఅశ్వాన్ । బ్రహ్మదేవానాం॥

స్థానాంతరమప్యాహ ॥ ఉదయస్వరాది సస్థానో హకారఏకేషా
మితి । పరస్వరస్యాది భాగేనసమాన స్థానఇత్యర్థః । ఆదిగ్రహణం సంధ్య
క్షరార్థం॥ బృహస్పతేర్మూర్ధ్నాహరామి । అత్రకంఠస్థానః । ప
శూన్పాహి । అత్రతాలుస్థానః । దేవహూతమమహుతమసి॥
అత్రఓష్ఠస్థానః । రుద్రస్యహేతిః । హోత్రవ్యందీక్షితస్యగృహే
ఇ । ఉభయత్రచకంఠస్థానః । ఏచామాదిభాగస్య కంఠ్యత్వా
త్ । హృదయాదధిజాయసె । అత్రమూర్ధస్థానః॥

శ్లో॥కణ్ఠ్యావహావిచుయశాస్తాలవ్యాఓష్ఠజావుపూ ।
స్యుర్మూర్ధన్యాఋటురషాదన్త్యాఌతులసాః స్మృతాః ॥౨॥
శ్లో॥జిహ్వామూలేతుకుఃప్రోక్తోదన్త్యోష్ఠ్యోవః స్మృతోబుధైః॥
ఏఐతుకంఠ్యతాలవ్యావోఔకంఠోష్ఠజౌ స్మృతౌ ॥౩॥

అశ్చ హశ్చ కంఠ్యౌ వేదితవ్యౌ॥ కంఠేభవౌకంఠ్యౌ । ఇచుయ
శాస్తాలవ్యాః । ఇశ్చచవర్గశ్చయశ్చశశ్చఇచుయశాస్తాలవ్యాః । వేదితవ్యాః॥

తాలునిభవాస్తాలవ్యాః । అత్రకుచుటుతుపు ఇతిఉదిచ్ఛబ్దాః వర్గగ్రహణాః। తథాహాచార్యః । అణుదిత్సవర్ణస్యచాప్రత్యయఇతి । ఓష్ఠజావుపూ । ఉకారశ్చ పవర్గశ్చఓష్ఠజౌ వేదితవ్యౌ । ఓష్ఠాజ్జాతావోష్ఠజౌ । మూర్ధన్యా ఋటురషాః । ఋకారశ్చ టవర్గశ్చరశ్చ షశ్చ మూర్ధన్యాః వేదితవ్యాః । మూర్ధనిభవామూర్ధన్యాః । దన్త్యాఌతులసాః స్మృతాః । ఌకారశ్చతవర్గశ్చలశ్చ సశ్చ దన్త్యాః వేదితవ్యాః । దన్తేషుభవాదన్త్యాః॥

జిహ్వామూలేతుకుఃప్రోక్తః । కవర్గోజిహ్వామూలీయో వేదితవ్యః । దన్త్యోష్ఠ్యోవఃస్మృతోబుధైః । వకారోదన్త్యోష్ఠ్యోవేదితవ్యః । దన్తేషుభవోదన్త్యః । ఓష్ఠేభవ ఓష్ఠ్యః । దన్త్యశ్చాసావోష్ఠ్యశ్చ దన్త్యోష్ఠ్యః।ఏఐతుకణ్ఠ్యతాలవ్యౌ । ఏఐఇత్యసన్ధిరార్షః సుబ్లోపశ్చ । ఏకారఐకారశ్చ కణ్ఠ్యతాలవ్యౌ వేదితవ్యౌ । కంఠేభవౌకంఠ్యౌ । తాలునిభవౌతాలవ్యౌ । కంఠ్యౌ చతౌ తాలవ్యౌచకంఠ్యతాలవ్యౌ॥ఓఔ కంఠోష్ఠజౌస్మృతౌ।ఓఔ ఇతిపూర్వవన్నిర్దేశః । ఓకారశ్చఔకారశ్చకణ్ఠోష్ఠజౌ వేదితవ్యౌ । కంఠశ్చఓష్ఠౌచకంఠోష్ఠం । తస్మాజ్జాతౌకంఠోష్ఠజౌ॥

శ్లో॥ అర్ధమాత్రాతుకణ్ఠ్యస్య ఐకారౌకారయోర్భవేత్ ।
ఏకారౌకారయోర్మాత్రా తయోర్వివృతసంవృతం ॥౮॥

ఐకారౌకారౌ ద్విమాత్రౌ దీర్ఘత్వాత్ తత్రపూర్వార్ధమాత్రా కంఠ్యస్యాకారస్యవేదితవ్యా । కణ్ఠ్యేత్యేతత్ । శిష్టాఅధ్యర్ధమాత్రా ప్రథమస్యతాలవ్యాద్వితీయస్యత్వోష్ఠ్యా । తథాఏకారౌకారౌచద్విమాత్రౌతత్రపూర్వామాత్రాకంఠ్యస్యవేదితవ్యా।అపరాతుప్రథమస్యతాలవ్యా।ద్వితీయస్యత్వోష్ఠ్యా॥

తయోర్వివృతసంవృతం । తత్రఅర్ధమాత్రాయాః వివృతంకంఠవివరం భవతి । మాత్రాయాస్తుసంవృతం । అతఏవ ఏచోరైచోశ్చ సమానస్థానకరణయోరపిశ్రుతివిశేషఃసిద్ధః । పతంజలిశ్చాహ॥ సిద్ధమేజఃస్థానత్వాదైచోశ్చోత్తరభూయస్త్వాదితి । ఐచోరుత్తరాంశబాహుళ్యాదిత్యర్థః॥ శౌనకశ్చాహ॥ మాత్రాసంసర్గాదపరే పృథక్శ్రుతీ హ్రస్వానుస్వార వ్యతిషంగ వత్పరే ఇతి॥ కాత్యాయనశ్చాహ॥ ఏకారఓకారయోః కంఠ్యా పూర్వా మాత్రా తాల్వోష్ఠయోరుత్తరేతి॥

క్వచిత్త్వేవంపఠ్యతే ॥ అర్ధమాత్రాతుకంఠ్యాస్స్యాదేకారైకారయో
ర్భవేత్ । ఓకారౌకారయోర్మాత్రేతి ॥ తన్నసాధీయః ॥ శ్రుతి విశేషానా
పత్తేః ॥ నహ్యత్రపాఠేఏదైతోః శ్రుతివిశేషోలబ్ధుంశక్యతే ఓదౌతోశ్చ॥
కింకారణం ॥ కంఠ్యాంశస్యతుల్యత్వాత్ ॥ ఐచోశ్చోత్తరభూయస్త్వాదితి
మహాభాష్యవిరోధాచ్చ ॥

శ్లో॥ సంవృతంమాత్రికంజ్ఞేయం వివృతంతుద్విమాత్రికం ।
ఘోషావాసంవృతాస్సర్వే అఘోషావివృతాః స్మృ
తాః ॥ ౫ ॥

మాత్రాచాపరుతోపలక్షితః కాలాంశః॥కథంజ్ఞాయతే । చాషస్తువ
దతేమాత్రామితి వచనాత్ । మాత్రాకాలేభవంమాత్రికం । హ్రస్వం ।
తత్సంవృతంభవతి । సంవృతకంఠవివరమిత్యేతత్ । అఇఉఋఌ ॥ ౫ ॥

వివృతంతుద్విమాత్రికం । ద్వయోర్మాత్రయోర్భవం ద్విమాత్రికం ।
దీర్ఘం । తద్వివృతంభవతి । వివృతకంఠ వివరమిత్యేతత్ । ఆఈఊౠౡ
ఏఐఓఔ ॥ ౬ ॥ అత్రకంఠవివరస్య సంవృతత్వం వివృతత్వంచ తత్రత్యేషు
వర్ణేషూపచర్యతే ॥ సంవృతంమాత్రికం వివృతంద్విమాత్రికమితి । తత్ర
సంవృతత్వం కంఠవివరస్య సంకోచః ॥ వివృతత్వంవికాసః ॥ ఇతిస్వరా
ణాంసంవృతవివృతేఉక్తే ॥

అథ వ్యంజనానాముచ్యతే ॥ ఘోషావాసంవృతాస్సర్వే । ఘోషా
నామహాశః । తేసర్వేసంవృతాఃభవంతి । సంవృతకంఠవివరా ఇత్యేతత్ ॥
వాశబ్దః పాదపూరణః ॥ అఘోషా వివృతాః స్మృతాః । అఘోషాఃఖరః ।
తేసర్వే వివృతాభవంతి ॥ వివృత కంఠవివరా ఇత్యేతత్ ॥ ఏవం సర్వేషాం
వర్ణానాం సంవృతవివృతే అభిహితే ॥

ఇతిభారద్వాజరాఘవీయే శిక్షాభాష్యే

చతుర్థః ఖండః.

అథ పంచమః ఖండః.

శ్లో॥ స్వరాణామూష్మణాంచైవ వివృతంకరణం స్మృతం।
తేభ్యోపివివృతావేజౌ తాభ్యామైచౌతథైవచ ॥౧॥

స్వరాణామచాం ఊష్మణాం శషసహానాంచ వివృతమేవ కరణం స్మృతంభవతి నత్వస్పృష్ట నేమస్పృష్టే।స్వరోష్మాణో వివృతకరణా ఇత్యర్థః। తేభ్యోపివివృతావేజౌ । ఏఙ్ప్రత్యాహారః ॥ ఏదోతౌ స్వరోష్మభ్యోపివివృతౌ భవతః । వివృతతరకరణావిత్యేతత్ । తాభ్యామైచౌతథైవచ । ఐచ్ప్రత్యాహారః । ఐదౌతావేఙ్భ్యామపి వివృతౌ భవతః వివృతతమకరణావిత్యేతత్। చకారఃకిమర్థః । అనుక్తసముచ్చయార్థః । యదత్రానుక్తంతచ్చకారేణసముచ్చీయతే । కిమత్రానుక్తం । హ్రస్వస్యావర్ణస్యప్రయోగేసంవృతమితి । ఆహచైవమాచార్యో వ్యాకరణే ॥ అ అ ఇతి ॥ వివృతస్యసంవృతో భవతీతి సూత్రార్థః॥

అన్యోన్యవిరోధ ఇతిచేన్నాశ్రయభేదాత్ ॥ ఇదమత్రవిరుద్ధంభవతి। కిం । సంవృతంమాత్రికంజ్ఞేయం ఇతిహ్రస్వానాం సంవృతముక్తం । ఘోషావాసంవృతాస్సర్వే ఇతిహకారస్యచ సంవృతముక్తం । అత్రపునస్తేషాం వివృతముక్తం । స్వరాణామూష్మణాంచైవ వివృతమితి ॥ నైషదోషః। ఆశ్రయభేదాత్॥ ఆశ్రయోహిభిద్యతే । పూర్వత్రఅత్రచ । పూర్వత్ర సంవృతవివృతే కంఠధర్మః । ఇహపునర్జిహ్వాధర్మః । తాల్వాదిషుస్థానేషు జిహ్వారూపస్య కరణస్య దూరతోవస్థానం వివృతం । సమీపతోవస్థానం సంవృతమితి నాగేశ్వరః॥

అథకిన్నామాత్రకరణం । క్రియంతేవర్ణా అనేనేతికరణం । జిహ్వాది। తత్కర్మాపి స్పర్శాదిరూపం । కరణంప్రయత్న ఇత్యనర్థాంతరమిత్యువటః। తానిచాష్టౌకరణాని । స్పృష్టం నేమస్పృష్టం చేషత్స్పృష్టం చతుర్థమస్పృష్టం । ఈషద్వివృతంవివృతం।వివృతతరంచాష్టమంతువివృతతమమితి ॥
తత్రేష ద్వివృతం పతంజలినా యోగవిభాగేన ప్రదర్శితం । ఇద

మస్తి । స్పృష్టంకరణం స్పర్శానాంఈషత్స్పృష్టమంతస్థానాం । వివృతమూష్మణాం । ఈషదిత్యేవానువర్తతే । స్వరాణాంచవివృతంఈషదితి నివృత్తమితి । ఇమానివాక్యాన్యాదప్రజి శిక్షాయాంభవంతి ॥

కరణద్వయానుపపత్తిః స్వరోష్మణామసంభవాత్ ఇతిచేన్న । వికల్పాత్ । స్వరాణామూష్మణాంచైవేతివివృతముక్తం ॥ తేషామేవపునరచోస్పృష్టాఇతి కరణాంతరం । తదిదంనోపపద్యతే । కింకారణం । అసంభవాత్ । నహిద్వాభ్యాం కరణాభ్యామేకోవర్ణఃశక్యఉచ్చారయితుం॥ నైష దోషః ॥ వికల్పాభ్యుపగమాత్ । అస్పృష్టాదీనాం వివృతాదీనాంచ వికల్ప ఏవ । అచోస్పృష్టకరణాః వివృతకరణావాభవంతితథాఊష్మాణశ్చనేమస్పృష్టకరణాః వివృతకరణావాభవంతీతి ॥

తత్రకింనామస్వరోష్మణాంకరణమాచార్యోమన్యతే । వివృతమేవ కథంజ్ఞాయతే । నాజ్ఝలావితి ప్రతిషేధాత్ । కథంకృత్వాజ్ఞాపకం। తుల్యాస్యప్రయత్నం సవర్ణమితి సవర్ణసంజ్ఞావిధీయతే । సాచభిన్న ప్రయత్నయోర్నభవతి । అజ్ఝలౌచేద్భిన్నప్రయత్నౌ । తత్రప్రతిషేధోనర్థకః । పశ్యతిత్వాచార్యః । అజ్ఝలౌసమానప్రయత్నావితి । తస్మాదాహ నాజ్ఝలావితి సవర్ణసంజ్ఞాయాఃప్రతిషేధం । యద్యప్యయంశ్లోకఃఅచోస్పృష్టాఇత్యాభ్యంతరప్రయత్నైస్సహపఠితుంయుక్తః । తదపవాదత్వాత్ । తథాపిసంవృతవివృతప్రసంగాదిహైవపఠితః ॥

శ్లో॥ అనుస్వారయమానాంచ నాసికాస్థానముచ్యతే।
అయోగవాహావిజ్ఞేయా ఆశ్రయస్థానభాగినః ॥౨॥

అనుస్వారఏకఃయమాశ్చత్వారశ్చైతేపంచవర్ణాఃనాసికాస్థానాభవంతి।అనుస్వారశ్చయమాశ్చానుస్వారయమాః। తేషాం అనుస్వారయమానాం। ప్రాతిపదికాంతనుమ్ విభక్తిషుచేతివికల్పాత్ ణత్వంనభవతి । యంయం యుజం । త్వంకరంజం । వాపదాంతస్యేతి వికల్పాత్ పరసవర్ణాభావేఉదాహరణం । పలిక్క్నీరిద్యువతయః । సక్ష్న్నస్సాతుషీభగోయథా ॥ అగ్గ్నిమీళే । ఘ్నంతోవృత్రాణి ॥

అత్ర కేచిదాచక్షతే । చకారః కిమర్థః । అనుక్త సముచ్చయార్థః ।
యదత్రానుక్తం తదనేన చకారేణ సముచ్చీయతే । కిమత్రానుక్తం పంచమాః ।
తేషాం చ నాసికాస్థానం సిద్ధం భవతి । ఙమఙణనమితి । అసావర్ణ్యప్రసంగ ఇతి
చేన్న బాహ్యత్వాత్ । యది పంచమానామపి నాసికాస్థానం భవేత్ । కజయోస్త
ర్హి సావర్ణ్యం న ప్రసజేత్ । కిం కారణం ॥ అతుల్యస్థానత్వాత్ । ఏవం సత్యతుల్య
స్థానౌ హి కజౌ భవతః । జిహ్వామూలస్థానః కకారః । నాసికాస్థానశ్చ జకా
ర ఇతి ॥ నైష దోషః ॥ బాహ్యత్వాత్ । నాసికా హి ఆస్యాద్బహిర్భవతి ।
నత్వంతః । సవర్ణసంజ్ఞా చాస్యే తుల్యదేశ ప్రయత్నం సవర్ణమితి విధీయతే ।
ఆస్యే చేమౌ తుల్యదేశౌ భవతః । కస్తుల్యో దేశః । జిహ్వామూలం నామ ఇతి ॥

ఆహ చైవం శౌనకః । నాసిక్యా నాసిక్యయమానుస్వారా నితిస్థా
నాన్యత్ర యమోపదేశ ఇతి । అత్ర నాసిక్యాః పంచమవర్ణా ఇత్యవటః । యది
పునరేషాం నాసిక్యత్వం న స్యాత్ । తర్హి స్వరాదివదానునాసిక్యమేవ స్యాత్ ।
తత్ర ఉచ్చారణవిరోధః । కః పునర్నాసిక్యత్వానునాసిక్యయోర్విశేషః ।
నాసికాయాం భవా నాసిక్యాః । యథానుస్వారయమాః । అథ నాసికామథా
నుగతాః అనునాసికాః । యథా । అజ్జోనునాసికశ్ఛందసి । పర్షి ద్రినే గభీర
ఆ । ఇతి ॥ నహ్యయం నాసికాస్థానః । కంఠ్యత్వాద కారస్య । అను నాసి
క్యం చ అనుప్రదానమేవ । వక్ష్యతి చాచార్యః । అనుప్రదాన ప్రకరణే ॥
అహోనునాసి కానప్రహావితి । తస్మాద్విజ్ఞాయతే । అన్యేనునాసిక్యాః అన్యే
ను నాసికా ఇతి ॥

అయోగవాహా విజ్ఞేయా ఆశ్రయస్థానభాగినః । అనుస్వారవిసర్జనీ
య జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయయమా అయోగవాహ సంజ్ఞాః కాత్యాయనే
నోక్తాః । ప్రాగేవ ప్రదర్శితాః । తత్ర అనుస్వారయమానాం నాసికాస్థానం
పూర్వార్ధేనోక్తం అనుస్వారయమానాం చ నాసికాస్థానముచ్యత ఇతి । ఇహ
పునస్తేభ్యోన్యే గృహ్యంతే । విసర్జనీయ జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయాః । ఆశ్రయ
స్థానభాగినో భవంతి । తత్ర యస్యా ఽయోగవాహస్య య ఆశ్రయః స్వరో
వ్యంజనం వా స తస్య స్థానం భజత ఇత్యర్థః ॥ ఆశ్రయస్య స్థానమాశ్రయస్థానం ।
తద్భజంత ఇత్యాశ్రయస్థానభాగినః ॥

శతంసేనా అజయత్సాకమింద్రః । ఇంద్ర ఇతివిసర్జనీయస్య కంఠః । శుచిర్విప్రశ్శుచిఃకవిః ॥ కవిరితివిసర్జనీయస్యతాలు । అస్మభ్యందత్తాం వరుణశ్చమన్యుః । మన్యురితి విసర్జనీయస్యోష్ఠౌ । పూర్వస్యానుస్వార విసర్జనీయా వితిపూర్వాశ్రయోత్ర విసర్జనీయోద్రష్టవ్యః । అగ్నిర్మూర్ధాదివఃకకుత్పతిఃపృథివ్యా అయం । అత్రదివ ఇతి జిహ్వామూలీయస్య జిహ్వామూలంస్థానం । పతిరిత్యుపధ్మానీయస్యోష్ఠౌ । ఃకఃపా చాపిపరాశ్రితా వితివౌ పరాశ్రితౌద్రష్టవ్యౌ ॥

కథమమీ అయోగవాహానామ । యదయుక్తాస్సంతోవహంతి అనుపదిష్టాశ్చశ్రూయంత ఇతిపతంజలిః । అయుక్తాస్సంతోవహంతీతివిగ్రహః । అనుపదిష్టాశ్చశ్రూయంత ఇతి తదర్థః । ఉవటస్త్వాహ యజుః పార్షదే । అకారయోగేన వహంత్యాత్మలాభం ప్రాప్నువంతీత్యయోగవాహా ఇతి । తన్నసాధీయః । అన్యేషామసంభవాత్ । నహిసర్వేషామయోగవాహానామకారయోగస్సంభవతి । అహింసంతీః ॥ పతిఃపృథివ్యాః । శుచిఃకవిః । అగ్నిమీళే । ఇత్యాది దర్శనాత్ ॥

శ్లో॥ అలాబువీణానిర్ఘోషో దంతమూల్యఃస్వరానను ।
అనుస్వారస్తుకర్తవ్యో నిత్యంహ్రోఃశషసేషుచ ॥౩॥

తుశబ్దోనాసికాస్థానవ్యావృత్త్యర్థః । హ్రోఃహకార రేఫయోః శషసేషుచపరేషుస్వరాననుగతః యోనుస్వారశ్శ్రూయతే । సతునిత్యందంతమూల్యఃకర్తవ్యః । నతునాసిక్యః । దంతానాం మూలం దంతమూలం । దంతమూలేభవోదంతమూల్యః । అలాబువీణానిర్ఘోషశ్చ । అలాబువీణాయా ఇవనిర్ఘోషోయస్యఅలాబువీణానిర్ఘోషః । స్వరానన్వితిస్వరూపోపదేశః । నిత్యమితికిం । నాసిక్యోమాభూత్ । అంహసస్పతిః । సంరాజంతమ

ధ్వరాణాం । అంశుర్యవేనపిపిశే । యత్సంపింషంత్యోషధిం ।
హంసశ్శుచిషత్ ॥

అత్రాహశౌనకః । హ్రస్వామర్థస్వరభక్త్యాసమాప్తామనుస్వారస్యోపధామాహురేకే । అనుస్వారంతావత్యైవాధికంచ హ్రస్వోపధందీర్ఘపూర్వంతదూనం । హ్రస్వంఅనుస్వారస్యోపధాంఅర్ధస్వరభక్త్యాఅసమాప్తాం పాదమాత్రయావా అర్ధమాత్రయావాన్యూనామాహురేకే ఆచార్యాః । అనుస్వారంచ హ్రస్వోపధంతావతాకాలే సాధికం । త్వంహ్యాత్యత్ ।

త్వంరాజేంద్ర । త్వంశతక్రతో ॥

త్వంపాట్ । త్వంసోమతనూకృద్భ్యః । దీర్ఘపూర్వంతదూనం । దీర్ఘపూర్వం అనుస్వారంతయా అర్ధస్వరభక్త్యాన్యూనమాహుః । దీర్ఘంచోపధా భూతంతావ తాకాలె నాధికం । త్వాంరాజానం ॥ త్వాంహ్యద్దింద్రార్ణసాతౌ । తాంసుతేకీర్తింమితి॥

శ్లో॥అనుస్వారేవివృత్త్యాంతు విరామేచాక్షరద్వయె ।
ద్విరోష్ఠ్యౌతువిగృహ్ణీయాద్యత్రౌకారవకారయోః ॥౪॥

అక్షరాణిస్వరాః । ఉభయేత్వక్షరాణీతిశౌనకః । తానిచసామర్థ్యాదోష్ఠ్యాన్యేవగృహ్యంతే । ఉ–ఊ–ఊ3. ఓ–ఓ3. ఔ–ఔ3–ఇతి । అన్యేషామక్షరాణామోష్ఠవ్యాపారాభావాత్ । తేషామక్షరద్వయె ఏకత్రోచ్చార్యమాణేఓష్ఠావుత్తరాధరౌద్వావపిద్విః ద్వివారం విగృహ్ణీయాత్ । వ్యస్యేత్ । పూర్వస్మిన్నక్షరేద్వావప్యోష్ఠౌసకృద్విగృహ్యపునరుత్తరస్మిన్ద్వితీయం విగృహ్ణీయాత్ । కిమవిశేషేణ ॥ నేత్యాహ । అనుస్వారే వివృత్త్యాం విరామేచేతినిమిత్తేషుసత్సు । క్వ । తయోరేవాక్షరయోర్మధ్యే । తత్రోదా

హరణం ॥ అనుస్వారే యథా । విష్ణుంస్తోమాసః । వసునుంస్తూం
సహసః । వివృత్త్యాం యథా । స్థవిరస్య బాహూ ఉపస్థేయామ ।
గోఓపశాఘృణే । విరామే యథా । సుదుఘామి వగ్రోదుహే ।
అత్రావగ్రహే ఉదాహరణమన్యత్రాసంభవాత్ । గో-దుహే ॥

న కేవలమక్షరద్వయే ద్విరోష్ఠ్యావిగృహ్ణీయాత్ । కింతర్హి । యత్రౌ
కారవకారయోః । అత్ర చకారో లుప్తో ద్రష్టవ్యః వృత్తవశాత్ । యత్ర
చౌకారవకారయోర్యోగః తత్రాపి ద్విరోష్ఠ్యావిగృహ్ణీయాత్ । ప్రతిదధ్యౌ
వరూథం । శూరసాతౌ వవందిరే ॥

కిమత్రానుస్వారవివృత్తి విరామాణామన్యతమ మపి న లక్ష్యతే । అ
సంభవాత్ । అనుస్వారస్తావన్న సంభవతి । రేఫోష్మసు తద్విధానాత్ ।
రేఫే ఊష్మసు చానుస్వారో విధీయతే పార్షదేషు । న తు వకారే । నను చా
యమస్తి । సంవత్సరం శశయానా ఇతి । నాసావనుస్వారః । కింతర్హి
అనునాసికో వకారః । అంతస్థాసు రేఫవర్జం పరాసు తాంతాం పదాదిష్వను
నాసికాం తు । ఇతి నిత్యం పరసవర్ణవిధానాత్ ॥

అనాకారోపధత్వాచ్చ । భవతు వాత్రానుస్వారః । యత్రక్వచన వే
దే లోకే వా ॥ వా పదాంతస్యేతి పరసవర్ణవికల్పాత్ । తథాప్యసౌ వౌకారే
ణానుపహితః ॥

తథా వివృత్తిశ్చ న సంభవతి । స్వరయోరంతరస్యైవ వివృత్తిత్వాత్ ।
న హ్యత్రౌకారవకారా ఉభావపి స్వరౌ । తథా విరామశ్చ న సంభవతి । అ
వగ్రహే ష్వాకారాంతస్యాభావాత్ । నను చాయమస్తి గ్లావాతావితి । సత్యం ।
న చాసౌ వైదికః ప్రయోగః । అథ యది లౌకికేపి ప్రయోగే ద్విరోష్ఠ్యావిజిఘృ
క్షసే । తత్రాయుష్మాన్ ప్రయతతాం । పదపాఠం కరవాణీతి । న హ్యస్త్యేవ
పదపాఠః । యదర్థం బుభుత్సమానైర్బాలైర్గిపదచ్ఛేదగి క్రియత ఇతి ।

పాఠం । తత్రావగ్రహాభావాత్ ॥ నహి వైదికప్రాకృతేషు పదేష్వవగృహ్య తే । యథా॥ గ్నో-దుహాఇతి॥ యేనవిరామస్సంభవేత్ ॥

అథమన్యసే కిమేతేనావగ్రహేణ । యోసావాచార్యైరనుపాత్తః స ఏవాయంవిరామ ఉపాదీయతాం । యోఽసావవగ్రహేచానవగ్రహేచ । పదపాఠేఽపిసిద్ధోభవతి । యూఽసాతౌవవన్దిరే । ఇతిచేన్న । సిద్ధత్వాత్ । పదపాఠేహిపదాన్తరంద్విమాత్రం । యథాహకుమారః । ఋగ్విరామః పదవిరామో విసృష్టవిరామః సమానపదవివృత్తి విరామ స్త్రిమాత్రోద్విమాత్రఏకమాత్రోర్ధ మాత్రఇత్యానుపూర్వ్యేణేతి । తత్రాన్తరేణపదసంధ్యోరోష్ఠ్యవిగ్రహణంసిద్ధం । ఏవమసంభవాన్నాల మనుస్వారాదయోనిమిత్తీభవితుం । తస్మాత్సంహితాయా ముదాహరణం॥

అథేహకథంభవితవ్యం । యత్రస్థానభూయస్త్వం । ఇదమాహశౌనకః ॥ కంఠ్యోకారఃప్రథమపంచమౌచ । ద్వావూష్మణాం ॥ ౧ ॥ కేచిదేతావురస్యౌ ॥ ౨ ॥ ఋకారల్కారావథషష్ఠఊష్మాజిహ్వామూలీయాః ప్రథమశ్చవర్గః ॥ ౩ ॥ తాలవ్యావేకారచకారవర్గావికారైకారౌయకారశ్శకారః ॥ ౪ ॥ మూర్ధన్యాషకారటకారవర్గౌ ॥ ౫ ॥ దంతమూలీయస్తుతకారవర్గః । సకారరేఫలకారాశ్చ ॥ ౬ ॥ రేఫంవర్త్స్యమేకె ॥ ౭ ॥ శేషఓష్ఠ్యఉపాద్యః ॥ ౮ ॥ నాసిక్యాన్నాసిక్యయమానుస్వారాన్ ॥ ౯ ॥ ఇతిస్థానాన్యత్రయమోపదేశః ॥ ౧౦ ॥ ఇతి॥

కాత్యాయనస్త్వాహ ॥ ఋగ్నికాజివ్హామూలె ॥ ౧ ॥ ఇచశయాస్తాలౌ ॥ ౨ ॥ షటౌమూర్ధని ॥ ౩ ॥ రోదంతమూలే ॥ ౪ ॥ ౡలసతాదంతే ॥ ౫ ॥ ఉవోర్గపాఓష్ఠే ॥ ౬ ॥ అహావిసర్జనీయాఃకంఠే ॥ ౭ ॥ సవర్ణవచ్చ ॥ ౮ ॥ ఏకారైకారయోఃకంఠ్యాపూర్వామాత్రా తాల్వోష్ఠయోరుత్తరా ॥ ౯ ॥ యమానుస్వారనాసిక్యానాంనాసికె ॥ఇతి॥

ఔదవ్రజిస్త్వాహ । అకుహవిసర్జనీయానాంకంఠః ॥ ౧ ॥ ఇచుయశానాంతాలు ॥ ౨ ॥ ఋటురషాణాంమూర్ధా ॥ ౩ ॥ ౡతులసానాందంతాః ॥ ౪ ॥ ఉపూపధ్మానీయా నామోష్ఠౌ ॥ ౫ ॥ ఞమఙణనానాంనాసికాచ ॥ ౬ ॥ ఏదైతోః కంఠతాలు ॥ ౭ ॥ ఓదౌతోఃకంఠోష్ఠం ॥ ౮ ॥ వకారస్యదంతోష్ఠం ॥ ౯ ॥ ఇతి

అత్రైకైకస్యఖలువర్ణస్య స్థానభూయస్త్వందృశ్యతే ॥ ఋకారస్య జిహ్వామూలమితిశౌనకకాత్యాయనావాహతుః ॥ మూర్ధేత్యన్యే। ఌకారస్య జిహ్వామూలమితిశౌనకః । దంతమూలమిత్యన్యే।ఏకారస్యతాలుమాత్రమితి శౌనకః । కంఠతాల్విత్యన్యే।ఓకారస్యోష్ఠమాత్రమితిశౌనకః।కంఠోష్ఠమిత్యన్యే।కవర్గస్య కంఠఇత్యౌదవ్రజిః। జిహ్వామూలమిత్యన్యే । రేఫస్యదంతమూలమితిశౌనకకాత్యాయనౌ।మూర్ధేత్యన్యే । వర్త్స్య మిత్యపరే। వకారస్యోష్ఠఇతిశౌనకకాత్యాయనౌ । దంతోష్ఠమిత్యన్యే । హకారస్యకంఠఇ।త్యేకె ఉరఇత్యన్యే॥

స్థానభూయస్త్వేతత్రోపసంహారః । విరోధాత్ ॥ యత్రైకస్మిన్ వర్ణేబహూనిస్థానాని ఉపదిశ్యన్తేతానితత్రైవోపసంహర్తవ్యాని।క్వ॥యాం శాఖాం ప్రతితత్పార్షదంప్రవృత్తం।పార్షదంహిప్రాతిశాఖ్యం ॥ ప్రతిశాఖం భవంప్రాతిశాఖ్యం ॥ కింకారణం । తత్రైవోపసంహారః । విరోధాత్ నహ్యేకంవర్ణం యుగపదనేకేషు స్థానేషూచ్చారయితుంశక్యతే ॥

వర్ణానాంకరణాన్యాహకాత్యాయనః । ముఖనాసికాకరణోనునాసికః । దంత్యాజిహ్వాగ్రకరణాః । మూర్ధన్యాః ప్రతివేష్ట్యాగ్రం । తాలుస్థామధ్యేన ॥ సమానస్థానకరణా నాసిక్యోష్ఠ్యాః । హోదన్త్యాగ్రైః । నాసామూలేనయమాః । జిహ్వామూలీయానుస్వారా హనుమూలేన । కంఠ్యామధ్యేన ఇతి ॥

శ్లో॥ వ్యాఘ్రీయథాహరేత్పుత్రాన్ దంష్ట్రాభ్యాంనచపీడయేత్ ।
భీతాపతనభేదాభ్యాం తద్వద్వర్ణాన్ ప్రయోజయేత్ ॥ ౫ ॥

క్వపతిష్యతిక్వవాభేత్స్యతఇతి పతనభేదాభ్యాం భీతాబిభ్యతీసతీ । ఞీతః క్త ఇతి వర్తమానే కర్తరి క్తః ॥ వ్యాఘ్రీశార్దూలీ అశిథిలేనానద్ధేన చాస్యేన యథా పుత్రానేకైకశః నిపుణతరంహరేత్ ॥ దేశాద్దేశాంతరంప్రాపయేన్న చదంష్ట్రాభ్యాం పీడయేన్నచపాతయేత్ । తద్వత్ ॥ తేనతుల్యం వర్ణాన్న

యోజయేత్ ॥ శిక్షావిదితి శేషః । హృదయదేశాదేకైకం వర్ణం స్థానకరణాభ్యాం బహిః ప్రకాశయేదిత్యేతత్ ॥

ఇతి భారద్వాజరాఘవీయే శిక్షాభాష్యే
పంచమః ఖండః.

అథ షష్ఠః ఖండః.

ఏవం చతుర్థపంచమయోః ఖండయోః స్థానతో విభాగ ఉక్తః । అథ షష్ఠే రంగస్వర ఉచ్యతే ॥

శ్లో॥ యథా సౌరాష్ట్రికా నారీ తక్రాఁ ఇత్యభిభాషతే ।
ఏవం రఙ్గాః ప్రయోక్తవ్యాః ఖే అరాఁ ఇవ ఖేదయా ॥౧॥

యథా సౌరాష్ట్రికా సురాష్ట్రే దేశే భవా నారీ ఆభీరీ విచిక్రీషమాణా శిరసి తక్రధానీం నిధాయ క్రేతౄన్ అభిముఖీకర్తుం భాషతే । కిమితి । తక్రాఁ ఇతి ॥ ఏవం ముఖనాసికేన రఙ్గా అనునాసికాః స్వరాః ప్రయోక్తవ్యాః । రక్తసంజ్ఞోఽనునాసిక ఇతి శౌనకః । ముఖనాసికావచనోఽనునాసిక ఇత్యాచార్యశ్చ । తత్రేదం నిదర్శనం । ఖే అరాఁ ఇవ ఖేదయేతి । ఋక్పాదోయం । అత్ర అరాన్ ఇవ ఇతి స్థితే దీర్ఘాదటి సమానపాద ఇతి నకారస్య రుత్వం । తత్ర సతి అత్రానునాసికః పూర్వస్య తు వేత్యనునాసికః । భోభగో ఇతి రోర్యకారః । లోపశ్శాకల్యస్యేతి తస్య లోపశ్చ । అరాఁ ఇవేతి । శౌనకశ్చాహ । నకారస్య లోపరేఫోష్మభావే పూర్వస్తత్స్థానాదనునాసికః స్వర ఇతి ॥

శ్లో॥ రఙ్గవర్ణాన్ప్రయుంజీరన్ నో గ్రసేత్పూర్వమక్షరం ।
దీర్ఘస్వరం ప్రయుంజీయాత్ పశ్చాన్నాసిక్యమాచరేత్ ॥౨॥

యదా రఙ్గవర్ణాన్ప్రయుంజీరన్ ప్రయుంజీయాత్ । బహువచనమార్షం । తదా పూర్వమక్షరం రఙ్గభావాత్ప్రాగవస్థితం స్వరం నో గ్రసేత్ । రఙ్గభావేన

తిరోదధ్యాత్ । కథంతర్హి । దీర్ఘస్వరంద్విమాత్రంప్రయుంజీయాత్ । ర్ఘస్య పశ్చాత్కించిన్నాసిక్యమాచరేత్ కుర్యాత్ ॥

॥హృదయేచైకమాత్రస్తు అర్ధమాత్రస్తుమూర్ధని ।
నాసికాయాంతథార్ధంచరఙ్గస్యైవంద్విమాత్రతా ॥౩॥

ర్ధమితి । అర్ధమాత్రఇత్యర్థః । హృదయంనామమాంసమయంపుండ రీకాదధోవలంబతె । తత్రచరతావాయునా ఏకమాత్రో రఙ్గస్యాం తవ్యః । మూర్ధన్యర్ధమాత్రః । నాసికాయా మర్ధమాత్రః । ఏవంర మాత్రోభవతి ॥

॥హృదయాదుత్కరేత్తిష్ఠన్కాంస్యేనసమనుస్వరన్ ।
మార్దవంచద్విమాత్రంచజఘన్వాఇతినిదర్శనం ॥ ౪ ॥

దయం వ్యాఖ్యాతం । తస్మాదుపరిస్థానముత్కరః । తత్రతిష్ఠ న్కాంస్యేనసమనుస్వరన్ ఘంటానాదేన సమమనుధ్వనన్ రఙ్గవర్ణాన్ జీయాత్ ॥ కథం । మార్దవంచ ద్విమాత్రంచ । క్రియావిశేషణం ఇ ద్వయం । మృద్వేవ మార్దవం । ద్వేమాత్రే యస్మిన్కర్మణి తత్ ద్విమా మాత్రావిభాగః పురస్తాదుక్తఏవ । తత్రెదంనిదర్శనం । జఘన్వా జఘన్వా ఇంద్రమిత్రేరూన్

॥మధ్యేతుకంపయేత్కంపము భౌపార్శ్వౌసమౌభవేత్ ।
సరఙ్గంకంపయేత్కంపంరథీవేతినిదర్శనం॥ ౫॥

త్తపరః స్వరితపరోవాస్వరితస్సకంప ఇత్యుక్తస్సపార్షదేషు । తంకం కంపయేత్ । నతుపరతః పూర్వతోవా । కంపనమత్రో దాత్తాను రాః స్వరితభాగయోః సంధానంభవతి । ఉభౌచతస్యపార్శ్వౌపూ భాగౌసమాకాల తత్స్థానతశ్చతుల్యౌభవేత్ భావయేత్ । అంతరా త్రభవతిః । యథా । రథీనాంనయే ఇరాః ॥

తథా । సశ్రోత్రియః రజ్జుభూతమపి కంపంకంపయేత్ । క్వమధ్యఏవ । కిమర్థమిదం । కంపరజ్జ్వయోస్సమావేశార్థం । తత్రేదంనిదర్శనం । రథీవేతి। రథీవకశయాశ్వాఀ అభిక్షిపన్నావిర్దూతాన్ కృణుతేవర్ష్యాఀ౩ అహ ॥ అత్రవర్ష్యాఀ౩ అహేత్యుదాహరణం । అత్రకంపనిమిత్తమాహశౌనకః। జాత్యోఽభినిహితశ్చైవక్షైప్రః ప్రశ్లిష్ట ఏవచ ॥ ఏతేస్వారాః ప్రకంపంతే యత్రోచ్చస్వరితోదయాః ॥ఇతి॥

అపరఆహ । యథారథీవేత్యత్రమధ్యేఉదాత్తః । ఉభయతశ్చానుదాత్తౌ భవతః । ఏవంశుద్ధకంపః రంగకంపశ్చ మధ్యేఉదాత్తఃస్యాత్ । ఉభయతశ్చానుదాత్తః । యథా । త్రిభ్యో౩యథా . వర్ష్యా౩అహ ॥ అత్రైతేశ్లోకాభవంతి । దీర్ఘకాక్షైప్రజాత్యౌచప్రశ్లిష్టాభినిహితౌతథాష్టాచతుర్మాత్రాకాలవంతోనుదాత్తోదాత్తనీచకాః । సార్ధద్విమాత్రకాలాష్టోభాగఆద్యోనుదాత్తకః । మాత్రాకాలోమధ్యఉచ్చోనీచోంత్యస్సార్ధమాత్రికఇతి । ఏవం చాయంకంపస్త్రేధాభవతి ॥ ఉక్తమేవోదాహరణం ॥

క్వచిదస్యాపవాదోపిపఠ్యతే ॥ పూర్వంయత్రాభినిహితాదుదాత్తంస్పృశ్యతేపదం । తత్రనీచోచ్చనీచాత్మాకంపఃకార్యోనసర్వథేతి ॥ రథానాంనయే౩రాః । అత్రనేత్యుదాత్తం । ఉదాత్తంపదమితికిం । యథాదివో౩స్మై ॥ అత్రనీచోచ్చాత్మకఏవకంపః । నతుపూర్వవత్త్రేధా । ఇతిదీర్ఘకంపస్య । అథహ్రస్వస్య । సార్ధద్విమాత్రాకాలాష్టాజాత్యక్షైప్రావదీర్ఘకా । మాత్రాద్వయంపూర్వభాగస్యాత్పశ్చాదర్ధమాత్రకం ॥ క్వ౧బ్రాశ్వాః ॥ వ్యగర్యఇంద్ర ॥ ఇతి॥

శ్లో॥ఏవంరఙ్గాఃప్రయోక్తవ్యా నావ్యక్తానచపీడితాః ।
సమ్యగ్వర్ణప్రయోగేణ బ్రహ్మలోకేమహీయతే ॥౬॥

ఏవంయథావ్యాఖ్యాతంరంగాః రంగస్వరాః ప్రయోక్తవ్యాః । కథం । నావ్యక్తాః । ప్రయత్నశైథిల్యేనావిస్పష్టాఃనప్రయోక్తవ్యాః । పీడితాః । ప్రయత్నపారుష్యేణ బాధితాశ్చ నప్రయోక్తవ్యాః । అతఃకిమిత్యాహ ॥ సమ్యగిత్యాది । సమ్యగ్యథాశాస్త్రం వర్ణానాం రంగాణాం అన్యేషాంచప్రయోగేణోచ్చారణేనబ్రహ్మలోకేబ్రహ్మణో వేదవేద్యస్యలోకేమహీయతే।పూజాం ప్రాప్నోతి । మహిజ్ పూజాయాం । ఆహచైవంపతంజలిః । ఏకఃశబ్దః సమ్యజ్ఞాతఃసుష్ఠుప్రయుక్తః శాస్త్రాన్వితః స్వర్గేలోకే కామధుగ్భవతీతి ॥

ఇతిభారద్వాజరాఘవీయే శిక్షాభాష్యే

షష్ఠః ఖండః.

అథ సప్తమః ఖండః.

ఏవంషష్ఠఖండే రంగస్వరఉక్తః । అథసప్తమేవర్ణ ప్రయోగ గుణదోషా ఉచ్యంతే॥

శ్లో॥ గీతీశీఘ్రీశిరఃకంపీ తథాలిఖితపాఠకః ।
అనర్థజ్ఞోల్పకంఠశ్చషడేతేపాఠకాధమాః ॥౧॥

గీతమస్యాస్తీతిగీతీ । సామవద్గాయితా । శీఘ్రముచ్చారణ మస్యాస్తీతిశీఘ్రీ । అతిక్షిప్రవత్త్వరమాణః । శిరఃకంపీ । స్వప్రయోగస్యై పుణ్యఖ్యాపనాయశిరఃకంపనశీలః । నతుశిష్యబుద్ధి వ్యుత్పాదనాయ । లిఖితపాఠకః । లిఖితమేవ దృష్ట్వాయఃపఠతిసకృదప్యననూక్తంసలిఖితపాఠకః । అనర్థజ్ఞః । శుకవత్ప్రయుజ్యమాన పదార్థానభిజ్ఞః । అల్పకంఠః । పిపాసువద్గద్గదితకంఠఇత్యేతేషట్పాఠకాఃఅధ్యేతారఃఅధమాశ్శిష్టగర్హితాభవన్తి । పాఠకాధమాఇతి సన్ధిరార్షః ॥

శ్లో॥మాధుర్యమక్షరవ్యక్తిః పదచ్ఛేదస్తుసుస్వరః ।
ధైర్యంలయసమర్థంచషడేతేపాఠకాగుణాః ॥౨॥

మంద్రమధ్యమతారాఖ్యాఃవర్ణప్రకృతిభూతాఃస్వరాస్త్రయః । తత్రైకస్మిన్

స్వరేవర్ణానాంప్రయోగోమాధుర్యం । అక్షరవ్యక్తిఃఅక్షరాణాంవిభాగః । అ
త్రఅక్షరశబ్దోవ్యంజనవిశిష్టస్వరవచనః । ఆశ్రావయేతిచతురక్షర మితి దర్శ
నాత్ । పదచ్ఛేదఃపదానాంవిభాగః । సుప్తిఙన్తంపదం । ధైర్యంసదస్సని
ర్భీకత్వం । లయః । వర్ణానాంతుల్యాన్తరతా । ఏతేషట్పాఠకానాంగుణాః ।
షష్ఠ్యర్థేప్రథమాపాఠకా ఇతి।లయేనసమర్థంలయసమర్థమితిధైర్యవిశేషణం ।
ఏవముక్తాఉచ్చారయితుర్గుణదోషాః । అథోచ్చారణ క్రియాయాఉచ్యన్తే-

శ్లో॥శంకితంభీతముద్ఘృష్ట మవ్యక్తమనునాసికం ।
కాకస్వరంశిరసిగతంతథాస్థానవివర్జితం ॥౩॥

శ్లో॥ఉపాంశుదష్టం త్వరితం నిరస్తం విలంబితం గద్గదితం
ప్రగీతం । నిష్పీడితంగ్రస్తపదాక్షరంచవదేన్నదీనంనతు
సానునాస్యం ॥౪॥

శంకితాదీన్యష్టాదశక్రియావిశేషణానిద్వితీయాన్తాని । శంకితంబ్రహ్మజజ్ఞాన
మిత్యాదిషుయకారోవాజకారోవేతిసందిగ్ధం । భీతంభయేనకంపితం । ఉద్ఘృ
ష్టంఉచ్చైర్ధ్వనియుక్తం । అవ్యక్తంఅవిభక్తాక్షరం । అనునాసికంనాసికామ
నుగతం । కాకస్వరంధ్వాంక్ష వాశితవద్దీర్ఘంకటుతరంవా । శిరసిగతం మం
డూకరణితవత్ మూర్ధన్యం । అత్రఅక్షరాధిక్యమార్షం।తథేతిసముచ్చయార్థం ।
శిరసిగతంచేత్యేతత్ । స్థానవివర్జితంవిభ్రష్టస్వస్థానం । ఉపాంశుసన్నికృష్ట
స్యాపి పురుషస్యదుశ్శ్రవం । దష్టంవర్ధితమివదశనైఃపీడితం । త్వరితంద్రుతం।
నిరస్తంనిష్ఠురం । విలంబితంవర్ణాంతరసంభిన్నం । విస్రస్తం అధికాంతరాళం।
గద్గదితంసంభ్రాంతస్వరం । ప్రగీతంసామవద్ఘోషితం । నిష్పీడితం ప్రయత్న
పారుష్యేణబాధితం । గ్రస్తపదాక్షరంపదంచాక్షరంచపదాక్షరం । గ్రస్తం
పదాక్షరంయస్మిన్కర్మణితత్ గ్రస్తపదాక్షరం । తిరోహిత పదంతి రోహి
తాక్షరంచ । దీనంక్షీణస్వరం ఏవంభూతంనవదేత్ నోచ్చారయేత్ । తత్రస
తినిమిత్తేద్రుతవిలంబితశిరోగతాదీనివదేత్ । సానునాస్యంతునకదాచిదపివ
దేత్ ॥

కింతన్నిమిత్తం। యత్రసతిద్రుతవిలంబితశిరోగతాదీనివదేత్ । అభ్యాసార్థేద్రుతాంవృత్తిం ప్రయోగార్థేతుమధ్యమాం। శిష్యాణాముపదేశార్థే కుర్యాద్వృత్తింవిలంబితా మిత్యభ్యాసోద్రుతస్యనిమిత్తం। విలంబితముపదేశస్య। తారంతువిద్యాత్సవనం తృతీయంశిరోగతంతచ్చసదాప్రయోజ్యమితి తృతీయసవనం శిరోగతస్య । అజోను నాసికశ్ఛందసీతి ఛందోను నాసికస్య ॥

యాన్వా॒చీనమాగ్ర॒యణాద్గ్ర॒హాన్గృ॒హ్ణీయాత్తా॒నుపాగ్ంశు గృహ్ణీయాదితిగ్రహాగ్రహణముపాంశుప్రయోగస్య ॥

అన్యేచదోషాఃపతంజలినానుక్రాంతాః। సంవృతఃకలోధ్మాతఏణీకృతోంబూకృతోఽర్ధకోగ్రస్తో నిరస్తః ప్రగీతః ఉపగీతః క్ష్విణ్ణోరోమశఇతి । అపరఆహ। గ్రస్తంనిరస్తమవిలంబితంనిర్హతమంబూకృతంధ్మాతమథోవికంపితం సందష్టమేణీకృతమర్ధకంకృతంవికీర్ణమేతా స్వరదోషభావనాఇతి ॥

అత్రకైయటః। ఏకారాదీనాంసంవృతత్వందోషః। నత్వకారస్య। తస్యసంవృతగుణత్వాత్ । తత్రసంధ్యక్షరేషువివృతతమేషూచ్చార్యమాణేషుసంవృతత్వందోషః। కలఃస్థానాన్తరనిష్పన్నః కాకలీత్వేనప్రసిద్ధః। ధ్మాతఃశ్వాసభూయిష్ఠతయాహ్రస్వోపిదీర్ఘఇవలక్ష్యతే। ఏణీకృతోఽవిశిష్టఃకిమయమోకారః అథోకారఇతి యత్రసందేహః। అంబూకృతఃయోవ్యక్తోపిఅంతర్ముఖఇవశ్రూయతే। అర్ధకః దీర్ఘోపి హ్రస్వఇవ। గ్రస్తోజిహ్వామూలేనిగృహీతః। అవ్యక్తఇత్యపరే। నిరస్తోనిష్ఠురః। ప్రగీతస్సామవదుచ్చారితః। ఉపగీతః। సమీపవర్ణాన్తరగీత్యానురక్తః। క్ష్విణ్ణఃకంపమానఇవ। రోమశఃగంభీరః। అవిలంబితో వర్ణాన్తరాఽసంభిన్నః। నిర్హతోరూక్షః। సందష్టోవర్ధితఇవ। వికీర్ణోవర్ణాన్తరేప్రసృతః। ఏకోపిఅనేకనిర్భాసీత్యపరే। స్వరదోషభావనాఇతి స్వరదోషగోత్రాణి అనన్తాహిదోషా అశక్తిప్రమాదాదికృతాఇతి ॥

శౌనకశ్చాహ। నదోషాణాం స్వరసంయోగజానామన్తోగమ్యస్సంఖ్యయానేతరేషామితి। ఇతరేషాంవ్యంజన సంయోగజానాంచేత్యర్థః। ఇతిదోషాఉక్తాః। అథగుణాః॥

శ్లో॥ ప్రాతఃపఠేన్నిత్యమురస్థితేనస్వరేణశార్దూలరుతోపమేన ।
మధ్యందినేకంఠగతేనచైవచక్రాహ్వసంకూజితసన్నిభేన ॥౫॥
తారంతువిద్యాత్సవనంతృతీయం శిరోగతంతచ్చసదాప్రయోజ్యం । మయూరహంసాన్యభృతస్వరాణాం తుల్యేననాదేనశిరస్థితేన॥ ౬॥

ప్రాతఃపఠేన్నిత్యమురస్థితేన స్వరేణశార్దూలరుతోపమేన। ప్రాతరితి ప్రాతస్సవనముచ్యతే । తారంతువిద్యాత్సవనం తృతీయమితిదర్శనాత్ ॥ ప్రాతస్సవనే ఉరస్థితేనవ్యాఘ్రధ్వనిసదృశేనమంద్రస్వరేణపఠేత్। కిం॥ బహిష్పవనాదీనిస్తోత్రాణి । శస్త్రాణిచాజ్యాదీని ॥

మధ్యందినేకంఠగతేనచైవ చక్రాహ్వసంకూజితసన్నిభేన। మాధ్యందినేసవనేకంఠస్థితేనచక్రవాకధ్వనిసదృశేన మధ్యమస్వరేణపఠేత్॥ కిం॥ మాధ్యందినపవమానాదీనిస్తోత్రాణి । శస్త్రాణిచమరుత్వతీయాదీని॥

తారంతువిద్యాత్సవనంతృతీయంశిరోగతం॥ తారస్వరంతుతృతీయంసవనంవిద్యాత్ । తృతీయసవన సంబన్ధిజానీయాత్ । శిరోగతంచ । అతః కిమిత్యాహ । తచ్చసదాప్రయోజ్యం । మయూరహంసాన్యభృతస్వరాణాంతుల్యేననాదేన శిరస్థితేన । తత్-తతః తృతీయేసవనేశిరస్థితేనమయూరహంసాన్యభృతస్వరాణాం సదృశేననాదేనతారస్వరేణప్రయోజ్యం । పఠనీయం। కిం । ఆర్భవపవమానాదీనిస్తోత్రాణి । శస్త్రాణిచవైశ్వదేవాదీని । అత్రమయూరగ్రహణమార్భవపవమానాద్యర్థం । హంసగ్రహణం రాత్రి పర్యాయాద్యర్థం । పరభృతగ్రహణ మతిరిక్తస్తోత్రాద్యర్థమిత్యేకే । త్రయమపివికల్పార్థమిత్యేకే । విస్పష్టార్థమిత్యపరే । చకారఃపాదపూరణః ॥

సదాగ్రహణంకిమర్థం । కాలాంతరేపియథాస్యాత్ । సర్వేషుకాలేషుసదా। యత్రతృతీయసవనస్యాపకర్షః । యథాసాద్యస్క్రేషు। యత్రచోత్కర్షః యథావాజపేయాశ్వమేధ మహావ్రతాదిషుపశుస్తోభాదిబాహుళ్యాత్ । తత్రాపితృతీయసవనేతారస్వరమేవప్రయుఞ్జీత । మాకదాచిన్మఖ్యకా

లాభావాదన్యథాప్రయుక్తేతి ॥ ఏతత్సూర్వత్రాపి అపకర్షణీయంన్యాయసామాన్యాత్ । తత్రాప్యయమేవార్థోద్రష్టవ్యః ॥

పునరుక్తమేతదితిచెన్నసర్వార్థత్వాత్ । అస్మిన్సవనె అయం స్వర ఇతి పురస్తాదేవోక్తం । మారుతస్తూరసిచరన్మంద్రంజనయతిస్వరం । ప్రాతస్సవనయోగంతం ఛందోగాయత్రమాశ్రితమిత్యాది । తస్మాత్ప్రాతః పఠేదిత్యాది పునరుక్తమేవేతిచెన్న । సర్వార్థత్వాత్ ॥ సర్వార్థంహిపునర్వచనం । యావంతిఛందాంసిప్రాతస్సవనేపఠ్యంతే । తానిసర్వాణిమంద్రస్వరేణ ప్రయుఙ్జీత । మాధ్యందినేమధ్యమస్వరేణ । తృతీయసవనేతారస్వరేణేతి । పురస్తాత్త్వేకైకమేవఛందః ప్రాధాన్యాత్ప్రతిపాదితం ॥

దృష్టాంతార్థత్వాచ్చ । దృష్టాంతశ్చప్రదర్శయితవ్యః । బుబోధయిషుణాచార్యేణ । శార్దూలసదృశోమంద్రః । చక్రాహ్వసదృశోమధ్యమః । మయూరాదిసదృశస్తారః । యథాగౌరివగవయఇతి । నహ్యంతరాదృష్టాంతమపూర్వార్థశ్శక్యతేబాలైరవగంతుం ॥

ఇతి భారద్వాజరాఘవీయేశిక్షాభాష్యే

సప్తమఃఖండః.

అ థ అ ష్ట మః ఖ ం డః.

ఏవంసప్తమెఖండే వర్ణానాంప్రయోగే గుణదోషాఉక్తాః । అథఅష్టమెప్రయత్నతోను ప్రదానతశ్చతేషాం విభాగ ఉచ్యతే ॥

అచోఽస్పృష్టాయణస్త్వీషన్నేమస్పృష్టాశ్శలస్స్మృతాః ।
శేషాస్స్పృష్టాహలః ప్రోక్తానిబోధానుప్రదానతః ॥౧॥

అచః స్వరాః ఏకవింశతిరస్పృష్టాః అస్పృష్టకరణాఃభవంతి । కిమిదమస్పృష్టాఇతి । అల్పస్పృష్టాఃకథం । నఞత్రాల్పవచనః । యథా అనుదరాకన్యేతి । కుతోఽల్పస్పృష్టాయణః । కథమిదంవిజ్ఞాయతె । సన్నిధానాత్ । సన్నిహితోఽత్రయణ్ శబ్దః । యణస్త్వీషదితి । ఉత్తరోత్తరభూయస్త్వాచ్చ

ఉత్తరోత్తరేచభూయస్పృష్టాద్యుచ్యంతే। యథా। ఈషత్స్పృష్టాః నేమస్పృష్టాః స్పృష్టా ఇతి। తస్మాదితే స్వరాః యణోప్యల్పస్పృష్టాః తతః ప్రథమోపదిష్టత్వాత్ ॥

అథ వివృతమేవైతదితిచేన్న పృథగుపదేశాత్। యదివివృతమేవాస్పృష్టముభయవిధ్యాత్ తర్హి స్వరాణామూష్మణాం చైవవివృతంకరణమితి పృథఙ్నోపదేక్ష్యత్ ॥

కరణద్వయానుపపత్తిః స్వరోష్మణామేకశక్యత్వాన్నేతిచేన్న వికల్పాభ్యుపగమాత్। స్వరాణామూష్మణాంచైవేతి వివృతంకరణముక్తం తేషామేవపునరసోష్మస్పృష్టా ఇత్యన్యకరణాంతరం। తదిదంనోపపద్యతే। కింకారణం। అశక్యత్వాత్। సహద్వాభ్యాంకరణాభ్యామేకోఽక్షరశ్శక్య ఉచ్చారయితుం। నైష దోషః। వికల్పాభ్యుపగమాత్। అస్పృష్టాదీనాంవివృతాదీనాంచవికల్పఏవ। అచోఽస్పృష్టకరణావివృతకరణావాభవంతి। ఊష్మాణశ్చనేమస్పృష్టకరణాః వివృతకరణావా భవంతీతి॥

యణస్త్వీషదితి। యణోంతస్థాశ్చత్వారః। ఈషత్స్పృష్టకరణాభవంతి। అత్రస్పృష్టగ్రహణమపకృష్యతే। నేమస్పృష్టాశ్శలశ్చత్వారః। శలఊష్మాణశ్చత్వారః। నేమస్పృష్టాః। అర్ధస్పృష్టకరణాభవంతి। నేమశబ్దోఽర్ధవచనః। శేషాః స్పృష్టాహలః ప్రోక్తా అంతస్థోష్మభ్యోన్యేహలః స్పర్శాః పంచవింశతిః। తే స్పృష్టాః స్పృష్టకరణాభవంతి। శరస్పృతా ఇత్యపపాఠః। హకారస్యాగ్రహణాత్ ॥

అథయమానాంకింకరణం। స్పృష్టమేవ। కథంజ్ఞాయతే। స్థానివద్భావాత్। స్థానివద్యాదేశాభవంతి స్థానినశ్చస్పృష్టకరణాః। తథాహశౌనకః। స్పర్శాయమాననసునాసికాస్స్వాన్ పరేషుస్పర్శేష్వనునాసికేష్వితి ॥

కుమారవచనాచ్చ। ఆహచైవంకుమారః। వర్గవచ్చైవ్యేష్వితి। ఏష్వయమేషువర్గవత్కరణమితితద్వ్యాఖ్యాకారః। నిబోధానుప్రదానత ఇతి। అథానుప్రదానతోఽవ్యక్తనిధానంనిబోధ నిబోధత శిష్యాః। నిబోధేత్యేకవచనమార్షం। నిపుణంతన్నిబోధ తేతిదర్శనాత్ ॥

కిన్నామానుప్రదానం । వర్ణాభివ్యంజకోవాయువిశేషః । కథం । అనుప్రదీయంతేవర్ణాఃఅనేనేత్యనుప్రదానమితినిర్వచనాత్ ।తచ్చద్వివిధం । నాదఃశ్వాసశ్చ॥ తత్రకంఠసంవారప్రయుక్తోనాదః । కంఠవివార ప్రయుక్తస్తుశ్వాసః ।

తథాహశౌనకః । వాయుఃప్రాణః కోష్ఠ్యమనుప్రదానం కంఠస్యఖె వివృతె సంవృతేవా । ఆపద్యతెశ్వాసతాం నాదతాంవావక్త్రీహయోరుభయంవాంతరోభావితి । తావర్ణానాంప్రకృత యోభవంతీతిచ । కోష్ఠంఉదరంతత్రభవంకోష్ఠ్యం అనుప్రదానం వర్ణాభివ్యంజకఇత్యేతత్ । ప్రాణాఖ్యోవాయుఃవిస్తృతె కంఠస్యబిలెశ్వాసతామాపద్యతె । సంకుచితెతుతస్మిన్నాదతామాపద్యతె । కస్మిన్నిమిత్తెసతి । వక్తురీహయా మిచ్ఛాయాంసత్యాం । ఉభయోశ్చసంవృతవివృతయోఃమధ్యె కంఠబిలెసతి ఉభయతాంశ్వాసనాదరూపతామపద్యతె । తేచనాదశ్వాసోభయాః వర్ణానాముపాదానకారణభూతాః మృదివఘటస్యవేదితవ్యాః॥

శ్లో॥అమోనునాసికానప్రహౌనాదినోహఝషః స్మృతాః ।
ఈషన్నాదాయమోజశ్చశ్వాసినస్తుఖఫాదయః ॥౨॥
ఈషచ్ఛ్వాసాంశ్చరోవిద్యాత్ ॥

అమ్ప్రత్యాహారః । స్వరాఃహకారోంతస్థాః వర్గోత్తమాశ్చఅమః । తె అనునాసికాభవంతి । నాసికామనుగతా అనునాసికాః । తెహిస్వస్థానేనాదానుప్రదానతో జాయమానాస్సంతః పశ్చాన్నాసికా మనుగచ్ఛంతి । తథాహాచార్యః । ముఖనాసికా వచనోనునాసికఇతి । అనునాసిక్యంచనాదాగ్రమేవ । అతఃద్వయమెవానుప్రదానం । నప్రహౌహకారరెఫౌతు అనునాసికౌనభవతః । కిముదాహరణం । అభ్రభిఆపః । తచ్ఛయోరా ।
వృణీమహే । నహ్యూనమస్తినోశ్వః ॥

అవిశేషవిధానాదతిప్రసంగః । అవిశేషేణాత్రానునాసికోవిధీయతే ।
తత్రాతిప్రసంగోభవతి । అ॒గ్నిమీ॑ళే పు॒రోహి॑తం । సర్వేచ స్వరాః
అనునాసికాః ప్రయుజ్యేరన్ । నవావిశేషవిధానాత్ । నవాఏషదోషః
యదతిప్రసంగః । కింకారణం । విశేషవిధానాత్ । విశేషేణహ్యనునాసిక
శ్శాస్త్రేణవిధీయతే ! యథా ॥ ఆఙోఽనునాసికశ్ఛందసి । అ॒భ్రఁ ఆ॒పః ।
అత్రానునాసికః పూర్వస్యతువా । వ॒ర్ష్యాఁ౩అహా । ఆఙోప్రగృహ్యస్యా
నునాసికః । న॒త్వాభీరివవిన్దతిఁ ॥౩॥ ఏవంయత్ర విహితస్తత్రానునాసి
కోభవతి । యత్రపునరవిహితః తత్రాననునాసికఏవ । అ॒గ్నిమీ॑ళే పు॒
రోహి॑తం । యదిసర్వత్రానునాసికాఏవామస్స్యుః । తర్హి తేషాంపునర
నునాసికవిధానమనర్థకంస్యాత్ । ఉత్తమాస్తు నిత్యమనునాసికాఏవ ।
తేషాంపునర్విధానాభావాత్ ॥

యమోఽనునాసికా నహ్రావితి కేచిత్పఠంతి । తన్నసాధు । నహ్రావితిహ
కారప్రతిషేధానర్థక్యాత్ ॥ నహియమ్ప్రత్యాహారే హకారో భవతి ॥
నాదినోహఝషః స్మృతాః । ఝషశ్చతుర్థాః । తేచహకారశ్చ నాదాను
ప్రదానాభవంతి । నాదఏషామస్తీతినాదినః ॥

ఈషన్నాదాయమోజశ్చ । ఈషన్నాదాః-అమఇతిచ్ఛేదః । లోపశ్శాక
ల్యస్యేతివికల్పాత్ యకారోనలుప్తః । అమోవ్యాఖ్యాతాఃజశస్తృతీయాశ్చ
ఈషన్నాదానుప్రదానాభవంతి । ఈషత్ అల్పః నాదోయేషాంతే ఈష
న్నాదాః ।అత్రహకారోనగృహ్యతే । పురస్తాత్తస్యనాదవిధానాత్ । ఈష
న్నాదాయణంజశ్చేత్యేకేపఠంతి । తత్రణకారః పాదపూరణః ॥

శ్వాసినస్తుఖఫాదయః । ఖఫాదయోద్వితీయాః । శ్వాసానుప్రదానాః
భవంతి । శ్వాసఏషామస్తీతిశ్వాసినః ॥

ఈషచ్ఛ్వాసాంశ్చరో విద్యాత్ । చరః ప్రథమాః ఊష్మాణశ్చ హకార వర్జం ఈషచ్ఛ్వాసానుప్రదానాః వేదితవ్యాః । ఈషత్ అల్పః శ్వాసో యేషాం తే ఈషచ్ఛ్వాసాః ॥

అత్రాహ శౌనకః । శ్వాసోఽఘోషాణామితరేషాం తు నాదః । సోష్మోష్మణాం ఘోషిణాం శ్వాసనాదావితి ॥ తత్ర ఘోషిగ్రహణం సోష్మోష్మణాం విశేషణం । ఘోషిణస్సోష్మాణశ్చతుర్థాః । ఘోష్యూష్మా హకారః । తేషాం షణ్ణాం శ్వాసనాదావనుప్రదానమిత్యర్థః । ఏతదేవ ఉభయమితి పురస్తాదుక్తం ॥

కుమారశ్చాహ ॥ సంవృతే కంఠే నాదః క్రియతే । వివృతే శ్వాసః । మధ్యే హకారః । తాస్సర్వ ప్రకృతయః । నాదోఽనుప్రదానగ్ం స్వరఘోషవత్సు । హకారో హచతుర్థేషు । అఘోషేషు శ్వాసః । భూయాన్ ప్రథమేభ్యోఽన్యేష్వితి ॥ శ్వాసనాదాత్మక ఉభయ ఇతి శౌనకః ॥ స ఏవ హకార ఇతి కుమారః ॥

అథ యమాదీనాం కిమనుప్రదానం । నాదశ్వాసావేవ । కథం జ్ఞాయతే ॥ స్థానివద్భావాత్ । స్థానివద్ధ్యాదేశా భవంతి । స్థానినశ్చ తేషాం నాదినః శ్వాసినశ్చ । ఆహుశ్చైవం ప్రాజ్ఞాః ఖయాం యమాః ఖయః ᳵక ᳶపౌ విసర్గశ్శర ఏవ చ । ఏతే శ్వాసానుప్రదానాః అఘోషాశ్చ వివృణ్వతే । కంఠమన్యే తు ఘోషాస్స్యుః సంవృతా నాదభాగినః । అయుగ్మా వర్గయమగాః యణశ్చాల్పాసవః స్మృతా ఇతి ॥

శ్లో॥ గోర్ధామైతత్ప్రచక్షతే ।

దాక్షీపుత్రః పాణినినా యేనేదం వ్యాపితం భువి ॥3॥

ఏతదనుప్రదానం స్థానకరణసహకృతం గోర్వాచో ధామ ధారయిత్రు ఆలోమనిన్నితి కర్తరి కృత్ కారణమిత్యేతత్ ప్రచక్షతే । ప్రబ్రువతే వర్ణవిదః । న కేవలమన్యే వర్ణవిదః । కింతర్హి । దాక్షీపుత్రశ్చ దక్షస్యాపత్యం స్త్రీ దాక్షీ । ఇతో మనుష్యజాతేరితి ఙీష్ । తస్యాః పుత్రః దాక్షీపుత్రః । కీదృశస్సః ॥ పాణినినా యేనేదం వ్యాపితం భువి । యేన పాణినినా ఇదం శిక్షారూపం వేదాంగం భువి వ్యాపితం అధ్యాపితమిత్యేతత్ । అస్మాదేవ భువి గ్రహణాత్ప్రతీయతే

దివిత్వన్యేనవ్యాపితమితి । అస్తిహి దేవానామపిశాస్త్రాపేక్షా । జ్ఞానపూర్వ
కప్రయోగేఅభ్యుదయవిశేషాత్ । తథాచాహ పతంజలిః । ఏకశ్శబ్దస్సమ్యక్
జ్ఞాతః సుష్ఠుప్రయుక్తశ్శాస్త్రాన్వితః స్వర్గేలోకే కామధుగ్భవతీతి ॥

శ్లో॥ ఛందఃపాదౌతువేదస్య హస్తౌకల్పోథపఠ్యతే ।
జ్యోతిషామయనంచక్షుర్నిరుక్తంశ్రోత్రముచ్యతే ॥౪॥

శ్లో॥ శిక్షాఘ్రాణంతువేదస్యముఖంవ్యాకరణంస్మృతం ॥
తస్మాత్సాంగమధీత్యైవ బ్రహ్మలోకేమహీయతే ॥౫॥

ఛందశ్శాస్త్రంవేదస్యపురుషరూపస్య పాదౌభవతః ఛాద్యంతేయేనదే
వాఃతచ్ఛందఃగాయత్ర్యాది । తదేభిరభిచ్ఛాదయంస్తచ్ఛందసాంఛందస్త్వ
మితిశ్రుతేః । తత్ప్రతిపాదకగ్రంథోపిఛందః । తద్ధిపాదాక్షరపరిమాణవిధా
నాత్పాదావిత్యుచ్యతే । హస్తౌకల్పోథపఠ్యతే । అథకల్పోహస్తౌభవతః ॥
కల్ప్యతేకర్మణామానుపూర్వ్యమస్మిన్నితికల్పః। తానిహిబ్రాహ్మణేషు విప్రకీ
ర్ణానిభవంతి । సచప్రాయేణహస్తకర్మ ప్రతిపాదనాత్ హస్తఇత్యుచ్యతే ।
జ్యోతిషామయనంచక్షుః । జ్యోతీంషియంతేజ్ఞాయంతే అనేనేతిజ్యోతిషా
మయనం । తత్పురుషేకృతిబహుళమితిబహుళగ్రహణాత్ షష్ఠ్యాఅప్యలుక్ ।
తచ్చ అగ్నిర్మూర్ధాచక్షుషీచంద్ర సూర్యావిత్యాథర్వణశ్రుతేః । చక్షుర్భూత
యోఃసూర్యాచంద్రమసోః తత్ప్రవృత్తితస్య కాలస్యచప్రతిపాదనాత్ చక్షురి
త్యుచ్యతే ॥ నిరుక్తంశ్రోత్రముచ్యతే । నిరుక్తంశ్రోత్రంభవతి । నిరుచ్యంతే
యేనార్థాస్తన్నిరుక్తం । బాహుళకాత్కరణేక్తః । తచ్ఛ్రవణీయార్థప్రతి
పాదనాచ్ఛ్రోత్రమిత్యుచ్యతే ॥

శిక్షాఘ్రాణంతువేదస్య ॥ శిక్షాతస్యఘ్రాణంభవతి । శిక్ష్యతేవాగుచ్చార
ణమనయేతిశిక్షా।గురోశ్చహల ఇతికరణసాధనోకారః। తచ్చఘ్రాణాంతర్వ
ర్తిప్రాణవాయుకర్మణః వాగుచ్చారణస్యప్రతిపాదనాత్ ఘ్రాణమిత్యుచ్య
తే । పునరత్రవేదగ్రహణం శ్లోకభేదాత్ । ముఖంవ్యాకరణంస్మృతం ।

వ్యాకరణంముఖంభవతి । వ్యాక్రియంతేశబ్దా అనేనేతివ్యాకరణం । తచ్ఛ ముఖోచ్చారితానాంశబ్దానాంప్రకృతిప్రవ్యయస్వరసంస్కారాది ప్రతిపాద నాత్ ముఖమిత్యుచ్యతే । యస్మాదేతానిషడ్వేదస్యాంగాని తస్మాత్సాంగ మేవవేదమధీత్య బ్రహ్మలోకేమహీయతే । నహ్యేకేనాప్యంగేనవికలస్సమ గ్రోభవతివేదోబ్రహ్మప్రాపయితుంశక్తోవావిజ్ఞాతుం ॥

అంగభావానుపపత్తిః ఛందఃప్రభృతీనాం శబ్దమయత్వాత్ ॥ యదుక్తం ఛందఃపాదౌతువేదస్యేతిఛందః ప్రభృతీనాంవేదాంగత్వంతన్నోపపద్యతే । కింకారణం ॥ శబ్దమయత్వాత్ । శబ్దమయోహివేదోభవతి । నతుపురుష వచ్ఛిరఃపాణిపాదాదిలక్షణః ।నహితస్యశబ్దరూపస్య ఆకాశగుణభూతస్య అంగానిశక్యంతేప్యభ్యూహితుం । నవావచనసామర్థ్యాత్ ॥ నవాఏషదో షఃకింకారణం । వచనసామర్థ్యాత్ । ఉచ్యతేచాంగాంగిభావఃఛందఃపాదౌ తువేదస్యేతి । నహ్యేకోపివర్ణోత్రానర్థకోభవతి తత్సామర్థ్యాద్విజ్ఞాయతే । వేదఃశబ్దమయఃపురుషఇతి । యథాయజ్ఞోవైవిష్ణురితిక్రియామయః ॥

స్మృతేశ్చ । స్మర్యతేచైవంచరణవ్యూహే ॥ ఋగ్వేదోరురువర్ణః పద్మ పత్రాయతాక్షస్సువిభక్తగ్రీవః కుంచితకేశశ్మశ్రుః ప్రమాణేనద్వ్యరత్నిమా త్రః । యజుర్వేదఃకృశస్థూలకపాలీతామ్రవర్ణః కాంచననయన ఆదిత్యవర్ణో వర్ణేనపంచారత్నిమాత్రః। సామవేదోనిత్యస్రగ్వీశుచిశ్శుచావాసీక్షామీదాంతీ చర్మీదండీరజతనయనః శ్వేతవర్ణోవర్ణేనషడరత్నిమాత్రః । అథర్వణవేదస్తీక్ష్ణ శ్చండఃకృష్ణఃకామరూపీక్షుద్రరూపీకర్మసాధ్వీసవర్ణేనవిశ్వస్పజగలమూర్ధిష గాలవఃస్వదారతుష్టః పర(స్త్రీ)యానాప్యయశ్చసప్తారత్నిమాత్రః । ఇతి ॥

ఇతిభారద్వాజ రాఘవీయేశిక్షాభాష్యే

అష్టమఃఖండః.

అ థ న వ మః ఖ ం డః.

ఏవమష్టమఖండే ప్రయత్నతోఅను ప్రదానతశ్చవర్ణానాంవిభాగఉక్తః। అథనవమేస్వరవిన్యాస ఉచ్యతే ॥

శ్లో॥ఉదాత్తమాఖ్యాతి వృషోంగుళీనాంప్రదేశినీ మూలని
విష్టమూర్ధా । ఉపాన్తమధ్యేస్వరితం ధృతంచకనిష్ఠి
కాయామనుదాత్తమేవ॥ ౧॥

అంగుళీనాం స్త్రీణాంవృషఃపతిరంగుష్ఠః ప్రదేశినీమూలని విష్టమూర్ధా తర్జనీ ప్రథమపర్వణి నిక్షిప్తశిరస్కః స్సన్నుదాత్తమాఖ్యాతి ద్యోతయతి। ఉదాత్తంబుబోధయిషురంగుష్ఠాగ్రేణతర్జనీ ప్రథమపర్వస్స్పృశేదిత్యర్థః। ఏవముత్తరత్రాపి। ఉపాంతమధ్యేస్వరితంధృతంచ। ఉపాంతేతిహ్రస్వఆర్షః॥ ఉపాంతాయాఃఅనామికాయాఃమధ్యమపర్వణినివిష్టమూర్ధాసన్నంగుష్ఠస్స్వరితం ప్రచయంచాఖ్యాతి। కనిష్ఠికాయామనుదాత్తమేవ। కనిష్ఠికాయాః మూలనివిష్టమూర్ధాసన్నంగుష్ఠః అనుదాత్తమేవాఖ్యాతి। నతుపూర్వవత్స్వరాంతరమపి। వర్ధమానంస్వేదమే ॥

అపరఆహ। ఉపాన్తమధ్యే స్వరితంధృతంచ। ఉపాంతాచ మధ్యాచ ఉపాంతమధ్యం తస్మిన్నుపాంతమధ్యే। ఉపాన్తాయాస్తృతీయ పర్వణి మధ్యాయాశ్చద్వితీయపర్వణి నివిష్టమూర్ధాసన్నంగుష్ఠః స్వరితంధృతం చక్రమేణాఖ్యాతీతి ॥

శ్లో॥ఉదాత్తంప్రదేశినీంవిద్యాత్ ప్రచయంమధ్యతోంగుళిం
నిహతంతుకనిష్ఠిక్యాంస్వరితోపకనిష్ఠికాం॥ ౨॥

మధ్యతఇతిద్వితీయార్థతసిః। ఆద్యాదిభ్యఉపసంఖ్యానాత్। నిహతమనుదాత్తం। కనిష్ఠిక్యామితి యకారోపజన ఆర్షఃస్వరితేత్యత్ర ద్వితీయాలోపశ్చ। తర్జనీముదాత్తంవిద్యాత్। మధ్యమాం ప్రచయం। కనిష్ఠికా మను

దాత్తం । అనామికాంస్వరితం । ఇత్యేకేమన్యంతే । అత్రపర్వాణ్యా వివక్షితాని ప్రదేశిన్యాదిషు యత్రక్వాపిపర్వణి ఉదాత్తాదీన్విన్యసేత్ ॥

మూ॥ అంతోదాత్తమాద్యుదాత్త ముదాత్తమనుదాత్తంనీచ
స్వరితంమధ్యోదాత్తంస్వరితం ద్వ్యుదాత్తంత్ర్యుదాత్త
మితి నవపదశయ్యాః॥ ౩॥

పదశయ్యేతిలుప్తబహువచనంపదం । పదశయ్యాః పదజాతయోనవ భవంతి । తాఃపునఃకతమాఃఅంతోదాత్తాదయః । అంతేఉదాత్తం యస్యతదంతోదాత్తం । ఆదావుదాత్తంయస్యతదాద్యుదాత్తం । నీచపూర్వం స్వరితంనీచస్వరితం । శాకపార్థివవదుత్తరపదలోపః । మధ్యేఉదాత్తంయస్యతత్ మధ్యోదాత్తం । ద్వేఉదాత్తేయస్మిన్తత్ ద్వ్యుదాత్తం । త్రీణిఉదాత్తాని యస్మిన్తత్త్ర్యుదాత్తం । అథోదాహరణం॥

అగ్నిః । సోమః - ప్ర । వః । వీర్యం । హవిషాం । స్వః । బృహస్పతిః । ఇంద్రాబృహస్పతీ ॥ అగ్నిరిత్యంతోదాత్తం । సోమఇత్యాద్యుదాత్తం । ప్రేత్యుదాత్తం । వఇత్యనుదాత్తం । వీర్యంనీచస్వరితం । హవిషాంమధ్యోదాత్తం । స్వరితిస్వరితం । బృహస్పతిరితిద్వ్యుదాత్తం । ఇంద్రా బృహస్పతీ ఇతిత్ర్యుదాత్తం॥ ౪॥

అగ్నిరితిఫిషోంతఉదాత్త ఇతిఫిట్సూత్రేణాంతోదాత్తః । అగ్నిర్మూర్ధాదివఃకకుత్ । సోమఇతిగ్రామాదీనాంచేత్యాద్యుదాత్తః । సోమోదదద్గంధర్వాయ । ప్రేతినిపాతాఆద్యుదాత్తాఇతిఫిట్సూత్రేణోదాత్తః । వ ఇత్యనుదాత్తంసర్వమపాదాదావిత్యధికారే బహువచనేతువస్నసావితి

విధానాదనుదాత్తం । ప్రవోవాజాఅభిద్యవః । వీర్యమితి । తిత్స్వరిత
మితిస్వరితః । యతోనావఇత్యాద్యుదాత్తస్తునభవతి । వీరవీర్యౌచేతిసూత్రే
వీర్యగ్రహణాదిత్యాహుః । భూరిదింద్రస్యవీర్యం ॥ హవిషామితి నబ్వి
షయస్యానిసంతస్యేతిపర్యుదాసాత్సు పశ్చానుదాత్తత్వాత్ మధ్యోదాత్తం।
అగ్నేయజస్వహవిషాయజీయాన్ ॥ అత్రషష్ఠ్యంత ముదాహరణం
మృగ్యం ॥

స్వరితిస్యజ్స్వరౌస్వరితావితి ఫిట్సూత్రేణస్వరితం ॥ విభ్రాజంజ్యోతి
షాస్వః ॥ బృహస్పతిరితి ఉభేవనస్పత్యాదిషు యుగపదితిద్వ్యుదాత్తం ।
బృహస్పతిర్నఃపరిపాతుపశ్చాత్ ॥ ఇంద్రాబృహస్పతీ ఇతిద్వంద్వః ।
ఇంద్రశ్చబృహస్పతి శ్చేతీంద్రాబృహస్పతీ । దేవతాద్వంద్వేచేతి ఉభయప
దప్రకృతి స్వరవిధానాత్త్ర్యుదాత్తం । తత్రఇంద్రఇతి వృషాదీనాం చేత్యా
ద్యుదాత్తం । బృహస్పతిస్తువ్యాఖ్యాతః - ఇంద్రాబృహస్పతీవయం ॥

శ్లో॥ అనుదాత్తోహృదిజ్ఞేయో మూర్ధ్న్యుదాత్తఉదాహృతః ।
స్వరితఃకర్ణమూలీయఃసర్వాస్యేప్రచయఃస్మృతః॥ ౫॥

అనుదాత్తోహృదయేజాయతే। మూర్ధ్న్యుదాత్తోజాయతే । స్వరితఃకర్ణ
మూలేజాయతే । కర్ణమూలేభవః కర్ణమూలీయః । సర్వస్మిన్నాస్యేప్రచయో
జాయతే । ఇత్యృషిభిస్స్మృతః ॥ సర్వంచతదాస్యంచసర్వాస్యం ॥

ఇతిభారద్వాజ రాఘవీయేశిక్షాభాష్యే
నవమఃఖండః.

అ థ ద శ మః ఖ ం డః.

ఏవంనవమేఖండే స్వరవిన్యాస ఉక్తః । అథ దశమే ఉచ్చారణ గుణ దోష నిమిత్తః అధ్యేత్రాదీనాంఫలవిశేష ఉచ్యతే ॥

శ్లో॥చాషస్తువదతేమాత్రాం ద్విమాత్రంచైవవాయసః ।
త్రిమాత్రంతుశిఖీరౌతి నకులస్త్వర్ధమాత్రకం ॥౧॥

చాషస్తువదతెమాత్రాం । చాషః కికీదివిః । అరణ్యకాక ఇత్యేకే । సః మాత్రాంవదతె । ఆత్మనేపదమార్షం । అథవా । భాసమానోప సంభాషేతి సూత్రేణాత్మనేపదం । భాసమానోరౌతీత్యర్థః । ద్విమాత్రంచైవ వాయసః । వాయసోగ్రామ్యకాకః । ద్వయోర్మాత్రయోస్సమాహారః ద్విమాత్రం, తాప దేవవదతె । నతుతతోన్యూనమధికంవా । త్రిమాత్రంతు శిఖీరౌతి । తిసృణాం మాత్రాణాం సమాహారః త్రిమాత్రం । తావచ్ఛిఖీ మయూరోరౌతి । నకులస్త్వర్ధమాత్రకం । అర్ధంమాత్రాయాః అర్ధమాత్రా । అర్ధమాత్రైవార్ధమాత్రకం । కేణ ఇతి హ్రస్వః । కుటీరాదివల్లింగవ్యభిచారః । తావన్నకులోబభ్రూరౌతి ! మాత్రాద్విమాత్ర త్రిమాత్రార్ధ మాత్రకశబ్దేభ్యః కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ఇతి ద్వితీయా ద్రష్టవ్యా । చాషాది రుతోపలక్షితాః కాలాంశాః ఏకమాత్రాదయో భవంతీత్యర్థః । తైశ్చహ్రస్వదీర్ఘప్లుతవ్యంజనాని పరిచ్ఛిద్యంతె ।

తథాహ శౌనకః । మాత్రాహ్రస్వస్తావదవగ్రహాంతరంద్వే దీర్ఘస్త్రిస్రః ప్లుత ఉచ్యతే స్వరఇతి ॥ కాత్యాయనశ్చ । అమాత్రస్వరో హ్రస్వః । మాత్రాచ । ద్విస్తావాన్దీర్ఘః । త్రిఃప్లుతః । వ్యంజనమర్ధమాత్రా । తదర్ధమణుః । ఇతి ॥

ద్రుతాదివృత్తిషు హ్రస్వాదీనాం మాత్రావిశేషమాహ శౌనకః ॥ తిస్రో వృత్తీరుపదిశన్తి వాచోవిలంబితాం మధ్యమాంచ ద్రుతాంచ । వృత్త్యన్తరే కర్షవిశేషమాహుర్మాత్రావిశేషః ప్రతివృత్తిమేతీతి ॥ ద్రుతాయాంవృత్తౌ ద్వే

వర్ణాస్తే మధ్యమాయాం త్రిభాగాధికాః । మధ్యమాయాం యేవర్ణాస్తే విలంబితాయాం త్రిభాగాధికాభవంతి । చతుర్భాగాధికా భవన్తీత్యేకే । వృత్త్యన్తరేకస్మవిశేషమితి ద్రుతాయాం ప్రాతస్సవనం । మధ్యమాయాం మాధ్యందినం । విలంబితాయాం తృతీయాసవనమితి వృత్తికారః ॥

శ్లో॥కుతీర్థాదాగతందగ్ధ మపవర్ణంచభక్షితం ।
నతస్యపాఠెమోక్షోస్తిపాపాహేరివకిల్బిషాత్ ॥ ౨॥

తీర్థమాచార్యః । సమానతీర్థవాసీత్యాదౌ తథా దర్శనాత్ ॥ కుత్సితం తీర్థం కుతీర్థం తస్మాచ్ఛిక్షాశాస్త్రానభిజ్ఞాత్ । అర్థప్రధానా ద్వాచార్యాత్ । ఆగతం లబ్ధం । అధీతమిత్యేతత్ । కిం । బ్రహ్మ । ఇదంచోత్తర శ్లోకాదాకృష్యతే । దగ్ధందగ్ధమివపఠం కర్తుమసమర్థంభవతి । అథచేదపవర్ణంశిష్యప్రమాదాదపోఢాక్షరం తర్హి భక్షితమివని ర్వీర్యం శాపానుగ్రహయోరసమర్థం భవతి । అత్రచపేతి చేదర్థేనిపాతః । నతుచశబ్దః । కించ ॥

నతస్యపాఠే మోక్షోస్తిపాపాహేరివకిల్బిషాత్ । తస్యతాదృశస్యబ్రంహ్మణః పాఠేసతికిల్బిషాదధ్యేతుర్మోక్షోనాస్తి । కస్మాదివ । పాపాహేరివ । దుష్టసర్పాదివపరివేష్టమానాత్ ॥

శ్లో॥సుతీర్థాదాగతంవ్యక్తం స్వామ్నాయంసువ్యవస్థితం ।
సుస్వరేణసువక్త్రేణ ప్రయుక్తం బ్రహ్మరాజతే ॥౩॥

శోభనం తీర్థంసుతీర్థం । తస్మాచ్ఛిక్షాశాస్త్రాభిజ్ఞాత్ ధర్మప్రధానాచ్చాచార్యాత్ ఆగతం లబ్ధమధీతమిత్యేతత్ । వ్యక్తంశిష్యప్రమాదాభావాత్ విభక్తాక్షరం । స్వామ్నాయంసుష్ఠుబ్రంహ్మచర్యపూర్వకమభ్యస్తం । సువ్యవస్థితం । విభక్తాన్యోన్యస్వరసంస్కారం । సుస్వరేణసవనానుగుణ శార్దూలాదిస్వరేణ । సువక్త్రేణ స్తంభద్రుతదన్తపతనాదిదోషరహితేనాస్యేనప్రయుక్తం । బ్రంహ్మవేదః । రాజతేదీప్యతే । నకేవలంస్వయం రాజతే।అధ్యేతారంచపాపాహేరివ కిల్బిషాన్మోచయతి ॥

స్వరసంస్కారవిభాగశ్చ శాఖాభేదేనదృష్టః । యథా ॥ అ॒గ్నిమీ॑
పు॒రోహి॑తం । ఇతి ॥ అత్రబహ్వృచాః వాజసనేయినశ్చ అస్య స్వ
రమధీయతే । ళకారంచదుస్స్పృష్టం మధ్యస్వరంతు తైత్తిరీయాః డకా
ంచ । ఇ॒దంవిష్ణు॒ర్విచ॑క్రమే ఇతి । అత్ర అనభినిధానం బహ్వృచా
ధీయతే । సాభినిధానం సయమంచ తైత్తిరీయాః । రథా॑నాం॒నయే॑ఽ
ాః । శ॒తచ॑క్ర్యం॒యో॑ఽహ్యః ॥ ఇత్యాదౌ ఉదాత్తస్వరితపరాన్ జా
త్యాభినిహితక్షైప్రప్రశ్లిష్టాన్ స్వరితాన్ కంపయంతోఽధీయతే బహ్వృచాః ।
కంపయంత ఏవ తైత్తిరీయాః । రూక్షనిహతాన్కృత్వా వాజసనేయినః ।
గ్ంసశ్శు॑చిషదిత్యాదౌ అనుస్వారమప్యనేకథాధీయతే । హంస ఇతి బ
హ్వృచాః హగ్ంస ఇతి తైత్తిరీయాః । హ(గ)స ఇతి వాజసనేయినః
ంస ఇతి ఛందోగాః । ఏవమన్యేపి భేదా విజ్ఞేయాః ॥

శ్లో॥ మంత్రోహీనస్స్వరతో వర్ణతో వా మిథ్యాప్రయుక్తో నతమర్థ
మాహ । సవాగ్వజ్రో యజమానంహినస్తి యథేంద్రశత్రుస్స్వ
రతోఽపరాధాత్ ॥ ఇతి ॥ ౮ ॥

మంత్రగ్రహణం శబ్దమాత్రోపలక్షణం । స్వరవర్ణాపరాధే వివక్షితార్థా
చనస్య లౌకికేష్వపిశబ్దేషు తుల్యత్వాత్ । నహిదుష్టః శబ్దోఽర్థం ప్రత్యాయ
యితుమలం । యోఽసౌవివక్షితః ॥ అత ఏవ మహాభాష్యకారః । పాఠాం
తరమవలంబితవాన్ । దుష్టశ్శబ్దస్స్వరతో వర్ణతో వేతి । హీన ఇతి జహాతేః
ర్తరి క్తః । హీనంచాత్రవర్ణానామపాయః । తచ్చాయవ్యథనయోర ప్యుప
లక్షణం ॥

ఆహచ దోషపటలే శౌనకః । తదాయాపాయ వ్యథనానిదోషా ఇతి ।
ఆయ ఉపజనః । అపాయోలోపః । వ్యథనంవికారః । స్వరేణస్వరతః ।

వర్ణేనవర్ణతః । ఆద్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానాత్ స్వారవిభక్తికస్తసిః । స్వరేణ
వర్ణేనవా దుష్టశ్శబ్దః వైదికోలౌకికోవా మిథ్యాప్రయుక్తః యదర్థప్రతిపాద
నాయప్రయుక్తస్తతోఽర్థాంతరం స్వరవర్ణదోషాత్ప్రతిపాదయన్నాభి మత
మాహేత్యర్థ ఇతి కైయటః ॥ న కేవలం తదర్థావచనం యజ్ఞకర్మణి భవతి ।
కింతర్హిప్రత్యవాయశ్చాధిక ఇత్యాహ । సవాగ్వజ్రో యజమానం హినస్తీతి।
వాగేవవజ్రో వాగ్వజ్రః।హింసకత్వాత్।యజమానంగృహపతిం హినస్తి।తత్ర
దృష్టాంతమాహ।యథేంద్రశత్రుస్స్వరతోఽపరాధాదితి । యథా ఇంద్రశత్రు
శబ్దః స్వరదోషాద్యజమానం హింసితవానిత్యర్థః । ఇంద్రస్యాభిచారో వృత్రే
ణారబ్ధః।తత్రేన్ద్రశత్రుర్వర్ధస్వేతిమంత్రఊహితః । తత్రఇంద్రస్యశమయితా
నాశయితా వాభవేతిక్రియాశబ్దో త్రశత్రుశబ్దఆశ్రితః । నతురూఢి శబ్దః ।
తదాశ్రయణేహి బహువ్రీహితత్పురుషయోరర్థాభేదః । తత్రేన్ద్రామిత్రత్వే
సతి ఇన్ద్రస్యశత్రుర్భవేత్యర్థే ప్రతిపాద్యే అన్తోదాత్తప్రయోక్తవ్యే ఆద్యు
దాత్త ఋత్విజాకృత ఇత్యర్థాన్తరాభిధానాదిన్ద్రఏవ వృత్రస్య శాతయితా
సంపన్న ఇతి కైకయటః॥

తత్రవృత్రేణేతిహేతౌతృతీయా । ఫలమపీహహేతుః । ఇన్ద్రస్యాభి
చారోవృత్రాయ త్వష్ట్రారబ్ధఇత్యర్థః । తథాహివాజసనేయినోఽధీయతే।
సఉహత్వష్టాక్రుద్ధః కువిన్మేయమపహూతసోమమవభక్షయదితి । స్వయమే
వయజ్ఞవేశసంచక్రే । సయోద్రోణకలశే సోమఃపరిశిష్టఆస । తంప్రవర్త
యాంచకారేంద్ర శత్రుర్వర్ధస్వేతి । సోఽగ్నింప్రాప్యసంబభూవేత్యేక ఆ
హుః । అన్తరైద్వ్యసంబభూవేత్యేకఆహుః । సయదువా చేన్ద్రశత్రుర్వ
ర్ధస్వేతి । తస్మాదైనమింద్రఏవజఘాన । ఇంద్రోఽభిబభూవ । అథయద్ధావక్ష్య
దింద్రస్యశత్రుర్వర్ధస్వేతి । శశ్వద్ధసఏవేన్ద్ర మభ్యభవిష్యదితి ॥

కథంతర్హీదముపపద్యతే కైయటవచనం । యదాహ్యన్తోదాత్తేకర్త
వ్యే ఆద్యుదాత్తఋత్విజాప్రయుక్తఇతి ॥ త్వష్టాహ్యత్రహోతాభవతి ।
తంప్రవర్తయాంచకారేన్ద్రశత్రుర్వర్ధస్వేతిశ్రుతేః ॥ తత్త్వష్టాహవనీయము

ప్రావర్తయదితి శ్రుత్యంతరాచ్చ । సత్యమధ్యగీష్టాః శ్రుతిస్మృత్యంతరాణి చ । అనభిజ్ఞాతశ్రౌతసంప్రదాయస్త్వస్య నాఘ్రాతవ్యాకరణగంధశ్చ । సోమాహరణాత్ । ణిచోదర్శనాచ్చ । సోమోహీదానీమాహృతః । నపాకయజ్ఞోనవాహావిర్యజ్ఞః । కుతఇదంవిజ్ఞాయతే । త్వష్టాహతపుత్రోవీంద్రగ్ం సోమమాహరదిత్యుపక్రమెదర్శనాత్ । తత్రహిషోడశఋత్విజః । తేషామధ్వర్య్యురేవప్రాయశః కర్మకర్తాభవతి ॥

ఆహాచాపస్తంబః ॥ అనాదేశేధ్వర్య్యుంకర్తారంప్రతీయాదితి । సపరిశిష్టంసోమంహోతుంప్రవవృతే । తంత్వష్టాప్రయుయుజే । హోతుంప్రవర్తస్వేతి । ఆవహనీయముపప్రవర్తయాంచకార । ఇతిణిచఃప్రేరణాద్యర్థస్య దర్శనాచ్చ । తస్మాదుపపద్యతేతరాంకైయటవచనం । అంతోదాత్తేకర్తవ్యే ఆద్యుదాత్త ఋత్విజాప్రయుక్తఇతి । ఏవంయజ్ఞకర్మణిస్వరవర్ణాపరాధాత్ ప్రత్యవాయోయజమానస్యదర్శితః ॥

శ్లో॥ అనక్షరమనాయుష్యం విస్వరంవ్యాధిపీడితం ।
అక్షతాశ్శస్త్రరూపేణవజ్రంపతతిమస్తకే ॥ ౫ ॥

అనక్షరమనభివ్యక్తాక్షరం బ్రహ్మఅనాయుష్యం ఆయుషేహితంన భవతి । కస్య । అశాస్యమానస్య । కథంవిజ్ఞాయతే । అక్షతసంయోగాత్ అక్షతాహ్యశాస్యమానేనసంయుజ్యంతే । విస్వరంవిరుద్ధస్వరం బ్రహ్మవ్యాధిపీడితం । రోగార్తికరం । అక్షతాశ్శస్త్రరూపేణ అక్షతా అభిమంత్ర్యప్రయుక్తాశ్శస్త్రరూపేణశస్త్రరూపాభవంతి । ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానాత్ । ప్రాతిపదికార్థమాత్రేతృతీయా । నకేవలమేతావత్ । వజ్రంపతతిమస్తకే । వజ్రశ్చేంద్రప్రయుక్తః తస్యశిరసిపతతి । కస్య । యస్యాశాస్తే । వజ్రశబ్దోర్ధర్చాదిః ॥ అవక్షర మనాయుష్యమితి కేచిత్పఠంతి ॥ తత్రావగళితాక్షరమిత్యర్థః । శకంధ్వాదిత్వాత్పరరూపం । ద్రష్టవ్యం ॥

శ్లో॥ హస్తహీనంతుయోధీతేస్వరవర్ణవివర్జితం ।
ఋగ్యజుస్సామభిర్దగ్ధోవియోనిమధిగచ్ఛతీతి ॥ ౬ ॥

హస్తహీనం హస్తస్వరవిన్యాసరహితం । స్వరవర్ణవివర్జితం చేతిద్వయం క్రియావిశేషణం । యోధీతే । కిం । వేదం । ఇదంచోత్తరశ్లోకాదాకృష్యతే । ద్విజస్సఋగ్యజుస్సామభిర్దగ్ధః దగ్ధపటవత్కార్మ్యాసమర్థః । వియోనింవి ప్రతిషిద్ధాంశ్వసూకరగర్దభచండాలాదియోనిమధిగచ్ఛతి జన్మాంతరేష్విత్యర్థః । తత్రనియతపాదావసానాఋచః । అనియతపాదావసానం యజుః । గీతివిశిష్టంసామ । ఇతిశంకరః । అధర్వణోపివేదః ప్రాయఃఋగ్రూపఏవ ॥ తస్మాత్తత్రాపిస్వరవర్ణాద్యపరాధః పరిహర్తవ్యః । ప్రత్యవాయస్యతుల్యత్వాత్ ॥ ఏవంస్వరవర్ణాపరాధాదధ్యేతుః ప్రత్యవాయఉక్తః ॥

శ్లో॥ హస్తేనవేదంయోధీతేస్వరవర్ణార్థసంయుతం ।
ఋగ్యజుస్సామభిః పూతో బ్రహ్మలోకేమహీయతే॥ ఇతి॥౭॥

స్వరవర్ణార్థ సంయుతం స్వరవర్ణార్థజ్ఞానైః సంయుతం సమ్మిశ్రితమితి క్రియావిశేషణం హస్తేనహస్తస్వర విన్యాసేనయో వేదమధీతేసుతీర్థాత్సః ఋగ్యజుస్సామభిః పూతఃబ్రహ్మలోకే మహీయతే । వ్యాఖ్యాతః ॥

ఇతిభారద్వాజరాఘవీయే శిక్షాభాష్యే
దశమః ఖండః.

అథ ఏకాదశః ఖండః,

అథాస్యాచార్యపారంపర్యమనుసంధానార్థమాహ ॥

శ్లో॥ శంకరశ్శాంకరీంప్రాదాద్దాక్షీపుత్రాయధీమతే । వాఙ్మయేభ్యస్సమాహృత్యదేవీంవాచమితిస్థితిః॥ ఇతి॥ ౧ ॥

శంసుఖంనిరతిశయంకరోతీతి శఙ్కరఃపరమేష్ఠీ ॥ తస్మాదాగతాంశాంకరీమిమాంవ్యాఖ్యాతాందేవీం ద్యోతమానాంవాచంవాగుచ్చారణ విధానాత్మికాంశిక్షాం శంకరోరుద్రః దాక్షీపుత్రాయపాణినయేప్రాదాత్ ప్రథమం దత్తవాన్ ॥ తతశ్చాన్యేభ్యోపీతిగమ్యతే । కింకృత్వా ? వాఙ్మయేభ్యస్సమాహృత్య । వాఙ్మయేభ్యశ్శబ్దరూపేభ్యోవేదేభ్యః సమాహృత్యసంగృహ్య॥

తథా చైతరేతయా అధీయతే ॥

తైత్తిరీయాశ్చాధీయతే । శీక్షాం వ్యాఖ్యాస్యామః ॥ వర్ణస్స్వరః । మాత్రా బలం । సామ సన్తానః । ఇత్యుక్తశ్శీక్షాధ్యాయః ॥ ఇతి ॥

ఛందోగాశ్చాధీయతే ॥ అగ్నేరుద్గీథోఽనిరుక్తః ప్రజాపతేర్నిరుక్తస్సోమస్య మృదుశ్శ్లక్ష్ణం వాయోశ్శ్లక్ష్ణం బలవదింద్రస్య క్రౌంచం బృహస్పతేరపధ్వాంతం వరుణస్య తాన్సర్వానేవోపసేవేత వారుణం త్వేవ వర్జయేత్ । సర్వే స్వరా ఇంద్రస్యాత్మానః సర్వ ఊష్మాణః ప్రజాపతేరాత్మానః సర్వే స్పర్శా మృత్యోరాత్మానః । సర్వే స్వరా ఘోషవంతో బలవంతో వక్తవ్యాః । సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తా అనిరస్తా వివృతా వక్తవ్యాః । సర్వే స్పర్శా లేశేనా। నభినిహితా వక్తవ్యాః ॥ ఇతి ॥

న కేవలమిమాం శిక్షామేవాధీయతే । కింతర్హి । అన్యాన్యప్యంగాని । తద్యథా । యత్పర్ణశాఖయా వత్సానపాకరోతి । ఇత్యాది । కల్పేత ఊర్ధ్వం యదిబలిగ్ం హరేదిత్యాదిచ కల్పః । యద్ఘ్రో ఇత్యపతత్ । తద్ఘోరస్య ఘోరత్వం । ఇతి నిరుక్తం । యత్పుణ్యం నక్షత్రమిత్యాది జ్యోతిషం । అష్టాక్షరా గాయత్రీత్యాదిఛందః । కో ధాతుః కః ప్రత్యయః కిం ప్రాతిపదికమిత్యాది వ్యాకరణం । ఏవమాచార్యపారంపర్యం జ్ఞాతవ్యమభ్యుదయమిచ్ఛద్భిరితి పూర్వేషాం స్థితిర్మర్యాదా భవతి ॥

శ్లో॥ యేనాక్షర సమామ్నాయ మధిగమ్య మహేశ్వరాత్ ।
కృత్స్నం వ్యాకరణం ప్రోక్తం తస్మై పాణినయే నమః॥ ౨॥

సమామ్నాయతే సమభ్యస్యత ఇతి సమామ్నాయః । వేదః । స ఇవ బ్రహ్మ

ప్రతిపాదకత్వాదయం వర్ణరాశిరపిసమామ్నాయః । అక్షరాణాంసమామ్నా
యః అక్షరసమామ్నాయః । తమిమం చతుర్దశసూత్రాత్మకం మహేశ్వరా
త్ మహతః ఈశ్వరాదధిగమ్యప్రాప్య అధీత్యేత్యేతత్ ॥ యేన ఋషిణా కృ
త్స్నంధాతుగణ లిఙ్గానుశాసనయుక్తం వ్యాకరణం నామవేదాంగం ప్రో
క్తంప్రకాశితంకృతంవాతస్మైపాణినయేనమః॥

కృత్స్నగ్రహణానుపపత్తిః నిరుక్తస్యాప్రవచనాత్ । కృత్స్నగ్రహణం
నోపపద్యతే । కింకారణం । నిరుక్తస్యాప్రవచనాత్ । నిరుక్తం హినప్రో
చ్యతే । నహ్యంతరేణనిరుక్తంవ్యాకరణం కృత్స్నంభవతి । కుతః । అర్థాన
భిజ్ఞానేస్వరసంస్కారానవధారణాత్ । అర్థశాస్త్రంచనిరుక్తం । యథా
హయాస్కః । అథాపీదమంతరేణమంత్రేష్వర్థప్రత్యయోనభవతి । అర్థమ
ప్రతియతోనాత్యంతం స్వరసంస్కారోద్దేశస్తదిదంవిద్యాస్థానం వ్యాకరణ
స్యకార్త్స్న్యమితి ॥ కరోతీతి శేషః । వ్యాకరణస్యకృత్స్నభావం నిరు
క్తంకరోతీత్యర్థః । కృత్స్నభావః పూర్ణతాతస్మాదనిరుక్తం వ్యాకరణమకృ
త్స్నమేవేతిచేన్నైషదోషః॥

ఆపేక్షికాణామన్యతోగ్రహణాత్ ।పాదాదివత్ । యద్యప్యర్థ ఆపేక్ష్య
తే । తథాపిశాస్త్రాంతరసిద్ధఏవనిమిత్తతయాశ్రీయతే । కథం । పాదాదివత్ ।
నహిసోచిలోపేచేత్పాదపూరణమిత్యత్రలోపేవిధీయమానే పాదస్యాపిలక్ష
ణంక్రియతే । సతుశాస్త్రాంతరేణసిద్ధఇహనిమిత్తతయాశ్రీయతే । పాదశ్చ
తుర్భాగఇతి । నచఋతోరణ్వేత్యణివిధీయమానే ఋతులక్షణం క్రియతే ।
ద్వౌమాసావృతురితి । నచశతమానసహస్రవింశతికాదణిత్యణి విధీయమా
నేసహస్రస్యలక్షణంక్రియతే । దశశతానిసహస్రంభవంతీతి॥

శ్లో॥యేనధౌతాగిరఃపుంసాంవిమలైశ్శబ్దవారిభిః ।
తమశ్చాజ్ఞానజంభిన్నంపస్మైపాణినయేనమః ॥ ౩ ॥

శబ్దాఃవారిణీవశోధకత్వాచ్ఛబ్దవారిభిః । తైర్విమలైరకలుషైరనపభ్రం
శైశ్చపుంసాంనరాణాంగిరస్స్రుచ ఇవయేన ఋషిణాధౌతాశ్శోధితాః । న
స్యైకస్యకర్మకరణభావానుపపత్తిః । యాఏవగిరస్తఏవశబ్దాః । యఏవచశ

ద్భాస్తా ఏవ గిరః తేషామభిన్నానాం సతాం కర్మకరణభావో నోపపద్యతే । గిరశ్శబ్దవారిభిరితి । నహి వారిభిరేవ వారి సధావ్యంతే । స్రుగ్భిర్స్రావ్యా స్రుచః ।

నైష దోషః । గిరిత్యాస్యోపాదానాత్ । గిరిత్యాస్యం గృహ్యతే । గీర్యతే నిగీర్యతేఽన్నమనయేతి । గీర్యంతే ఉద్గీర్యంతే శబ్దా అనయేతి వా । బహువచనంచ పుంబాహుళ్యాదుపపద్యతే । ప్రకృతిప్రత్యయాభిధానాద్వా । అథవా సంతు గిర ఏవ గిరః । శబ్దగ్రహణం తు ప్రకృతి ప్రత్యయాగమాదేశస్వరసంస్కారాదీనభిధత్తే ॥ ఏతైః కృత్రిమా గిరో ధౌతాః । తస్మాదుక్తం ధౌతా గిరః శబ్దవారిభిరితి । కించ । తమశ్చాజ్ఞానజం భిన్నం । యేనేతి విమలైశ్శబ్దవారిభిరితి చానువర్తతే । విమలైః బ్రహ్మప్రతిపాదకతయా సంసారబీజభూతాజ్ఞాననిబర్హణైః । అత ఏవ శబ్దవారిభిః । వారివచ్ఛోధనైః । శబ్దారంభకైర్వర్ణైరక్షరసమామ్నాయేనేత్యర్థః । అజ్ఞానజం । అనాత్మన్యాత్మబుద్ధిరజ్ఞానం తస్మాజ్జాతం తమః తమ ఇవ వ్యక్తిరోధాయకత్వసామాన్యాత్తమః సంసారః । భిన్నం ॥ కిరణైరివాదిత్యేన బాహ్యాంతమః । తస్మై పాణినయే నమః ॥

ఆహ చైవం నందీశ్వరః । నృత్తావసానే నటరాజరాజో ననాద ఢక్కాం నవపంచవారం । ఉద్ధర్తుకామస్సనకాదిసిద్ధానేతద్విమర్శే శివసూత్రజాలం । బ్రహ్మప్రతిపాదకతయా జగన్మంగళం సూత్రజాలమిత్యర్థః । అన్యథా స్వయం ప్రభాతసకలవేదానాం సనకాదీనామనేనోద్ధరణవచనమయుక్తం స్యాత్ ॥

ఆహ చ పతంజలిః । సోఽయమక్షరసమామ్నాయః పుష్పితః ఫలితశ్చంద్రతారాదివత్ప్రతిమండితో వేదితవ్యో బ్రహ్మరాశిః । సర్వవేదపుణ్యఫలావాప్తిశ్చాస్య జ్ఞానే భవతి । మాతాపితరౌ చాస్య స్వర్గే లోకే మహీయేతే ఇతి ॥

ఆహ చ శాకటాయనః । ఋక్తన్త్రవ్యాకరణే । ఇదమక్షరచ్ఛందో వర్ణశస్సమనుక్రాంతం । యథా । ఆచార్యా ఊచుః । బ్రహ్మా బృహస్పతయే ప్రోవాచ బృహస్పతిరింద్రాయేంద్రో భరద్వాజాయ భరద్వాజ ఋషిభ్య ఋషయో బ్రాహ్మణేభ్యస్తం ఖల్విమమక్షరసమామ్నాయమిత్యాచక్షతే నభుక్త్వా నక్తం బ్రూయాద్బ్రహ్మరాశిరితి ॥

శ్లో॥ అజ్ఞానాన్ధస్యలోకస్యజ్ఞానాంజనసలాకయా ।
చక్షుర్న్మీలితంయేనతస్మైపాణినయెనమః ॥ ౪ ॥

అజ్ఞానేనాన్ధస్య ఆత్మానాత్మవివేచనా సమర్థస్యలోకస్య వస్తుతోదర్శన సమర్థస్య జనస్యచక్షుఃదివ్యచక్షుశ్శబ్దంమనః । యేనఋషిణాజ్ఞానం ఆత్మానాత్మవివేకదర్శనంతదేవాంజనంతచ్ఛిరస్కయాశలాక యాఽక్షరసమామ్నాయరూపయాఽక్షరపఙ్క్త్యేత్యేతత్ । ఉన్మీలితం వికాసితంతస్మైపాణినయే నమః । కేషుచిత్పుస్తకేష్వయం శ్లోకోనదృశ్యతె ॥

అధైతస్యాశ్శిక్షాయా అధ్యయనైఇహాముత్రచఫలవిశేషమాహ ॥

శ్లో॥ త్రినయనమభిముఖ నిస్సృతామిమాంయఇహపఠేత్ప్ర
యతస్సదాద్విజః। సభవతిధనధాన్యపశుపుత్రకీర్తిమాన్—
సుఖమతులంచసమశ్నుతెదివీతిదివీతి ॥ ౫ ॥

త్రీణినయనానియస్యసః త్రినయనోరుద్రస్తమభిలక్ష్య త్రినయనమభీత్యక్షరాతిరేకఆర్షః । ముఖనిస్సృతాంబ్రహ్మణఆస్యాన్నిర్గతామిమాం శిక్షాంయఃద్విజఃద్విర్జాతఃపితృత ఆచార్యతశ్చ బ్రాహ్మణక్షత్రియవైశ్యా నామన్యతమః నతుశూద్రః। సంకీర్ణోవా। ప్రయతఃశుద్ధస్సన్ పఠేత్ । అధీయీత । సఃఅధ్యేతా । ఇహలోకెధనధాన్యపశుపుత్రకీర్తిమాన్ భవతి. ధనందక్షిణార్థంద్రవ్యం। ధాన్యంచరుపురోడాశాద్యర్థం వ్రీహియవాది । పశవఃఆజ్యసాన్నాయ్యాద్యర్థాః । గోఽజాఽవిప్రభృతయః । పుత్రాఃపిండదాతారః । పత్నీచాజ్యావేక్షణాద్యర్థాఽతఏవపుత్రగ్రహణాల్లభ్యతే । కీర్తిఃఅన్నదాననిమిత్తాత్రిషులోకేషుఖ్యాతిః । ఏతైర్యుక్తోభవతి । సుఖమతులంచసమశ్నుతెదివీతి । దివిద్యోతమానేపరలోకె అతులంనిరతిశయంసుఖం ఆనందంచసమశ్నుతె । దారపుత్రపౌత్రాదిభిఃసంభూయాశ్నుతెప్రాప్నోతి । ఇతికరణంగ్రంథసమాప్త్యర్థం ॥ దివీత్యభ్యాసశ్చ॥

పుత్రోలక్ష్మీకృష్ణయోః పుణ్యానామ్నార్భారద్వాజోరాఘవస్తైత్తిరీయః ॥
శిక్షాంవ్యాఖ్యాత్పాణినీయామద్వైవంప్రాహుర్విప్రాయంషడంగజ్ఞమార్యాః ॥
అధకృత్స్నం ॥

ఇమామద్వైశ్లిష్టయః శిక్షాంకాశికాద్వీరరాఘవాత్ । వేంకటేశాచ్చవా
ధూలాత్కృత్స్నంవ్యాకరణంచయః ॥

ఇతిభారద్వాజరాఘవీయే శిక్షాభాష్యే
ఏకాదశః ఖండః

సన్నివేశానుపపత్తిర్వర్ణానాంతుల్యత్వాదితిచేన్న॥యోఽయమకారప్రభృతి హకారాంతోవర్ణక్రమః । లోకెనియమేనదృష్టః । నాసావుపపద్యతే । కింకారణం । తుల్యత్వాత్ । సర్వేహివర్ణా స్తుల్యావాయునాభి వ్యక్తాఆస్య ప్రభవాశ్చ । అంగాంగిభావాత్ । నైపదోషః । కింకారణం । అంగాగిభావాత్ । అంగానివ్యంజనాని । అంగినశ్చస్వరాః ॥

తథాహశౌనకః । అనుస్వారోవ్యంజనంచాక్షరాంగమితి । తస్మాదంగిత్వేన ఉపజీవ్యంత ఇతి । స్వరాఃపురస్తాన్నివిష్టాః । తతఃపశ్చాద్వ్యంజనాని । తత్రచప్రయత్నతారతమ్యాత్॥

యథా । సమ్యక్స్పృష్టాఃస్పర్శాః ఈషత్స్పృష్టాఅంతస్థాః । వివృతాశ్శల ఇత్యేవంస్పర్శనతారతమ్యాత్ క్రమేణనివిష్టాః ॥ తత్రచాంతర్బహిఃస్థానత్వాత్ ॥

యథా । జిహ్వామూలస్థానః కవర్గః । తాలుస్థానశ్చవర్గః । మూర్ధస్థానష్టవర్గః । దంతస్థాన స్తవర్గః । ఓష్ఠస్థానఃపవర్గః । తానిచజిహ్వామూలతాలుమూలదంతోష్ఠస్థానాని ఉత్తరోత్తరంబాహ్యానీతి తత్రత్యావర్గాః క్రమేణ నివిష్టాః। తథాంతస్థాః । తథోష్మాణః । తత్రహకారఓష్ఠస్థానోఽపిభవతి । ఉదయస్వరాదిసస్థానోహకార ఏకేషామితికుమారవచనాత్ ॥ తథాకారాదయఃపంచ । తథాసంధ్యక్షరాణి । నన్వేవంబుఋవర్ణాభ్యాం పరముకా

రోనివేష్టుంయుక్తః । ఓష్ఠ్యత్వాత్ ॥ సత్యం । అంశాంతరాభావాత్ ॥ నహ్యూకారేంశాంతరమస్తి॥

యథా ॥ ఋౠవర్ణయోరేఫాంశోలకారాంశశ్చ । తస్మాదకారేకారాభ్యాంపరంనివిష్టః । ద్వ్యంశత్వాచ్చ ఋౠవర్ణౌపరౌ । ద్వ్యంశౌహిఋౠవరౌ । ద్వ్యంశానిచసంధ్యక్షరాణి । తస్మాత్సంధ్యక్షరసామాన్యాద్ధ్రస్వదీర్ఘప్లుతవత్త్వాచ్చ ఊకారైకారయోర్మధ్యే నివిష్టౌ । అంఅః ఇత్యనుస్వారవిసర్జనీయౌచ । స్వరోపజీవిత్వాత్తేభ్యః పరంనివిష్టౌ ॥ తత్రచన్యూనాధికానుపదానత్వాత్॥

యథా । పంచమోహివర్ణ ఈషన్నాదోఽనునాసికశ్చేత్యనుప్రదానాధిక్యాత్పశ్చాన్నివిష్టః । నాదవత్త్వసామాన్యాత్తతః పూర్వౌతృతీయచతుర్థౌ పారిశేష్యాత్తతః పూర్వౌప్రథమద్వితీయౌ । తత్రచ ఋౠవర్ణవద్ద్వ్యంశత్వాద్ద్వితీయచతుర్థౌ ప్రథమతృతీయాభ్యాంపరంనివిష్టౌ॥

ననుకథంద్వితీయచతుర్థౌద్వ్యంశౌ ॥ శృణుతావత్సమాహితః । ద్వయేఖలువర్ణాఃపురస్తాజ్జాతాః । కే । ప్రథమాస్తృతీయాశ్చ । తేఊష్మయుక్తాః ద్వితీయచతుర్థాభవంతి ॥

తథాహశౌనకః । సోష్మణాంసోష్మతామూష్మణాహుఃస్వస్థానేనఘోషిణాం ఘోషిణై వేతి । తద్యథా । కకారస్స్వస్థానేన జిహ్వామూలీయేనయుక్తః ఖకారఃభవతి । చకారస్స్వస్థానేనోష్మణాశకారేణయుక్తఃఛకారః । తకారస్స్వస్థానేనోష్మణాసకారేణయుక్తఃథకారః । పకారస్స్వస్థానేనఊష్మణాఉపధ్మానీయేనయుక్తఃఫకారః । గజడదబాఃహకారేణయుక్తాః ఘఝఢధభాభవంతి । ఏవంవర్ణానాంసన్నివేశః ఉపపద్యతే॥

ఇతి వర్ణసంనివేశః.

హరిః ఓం.